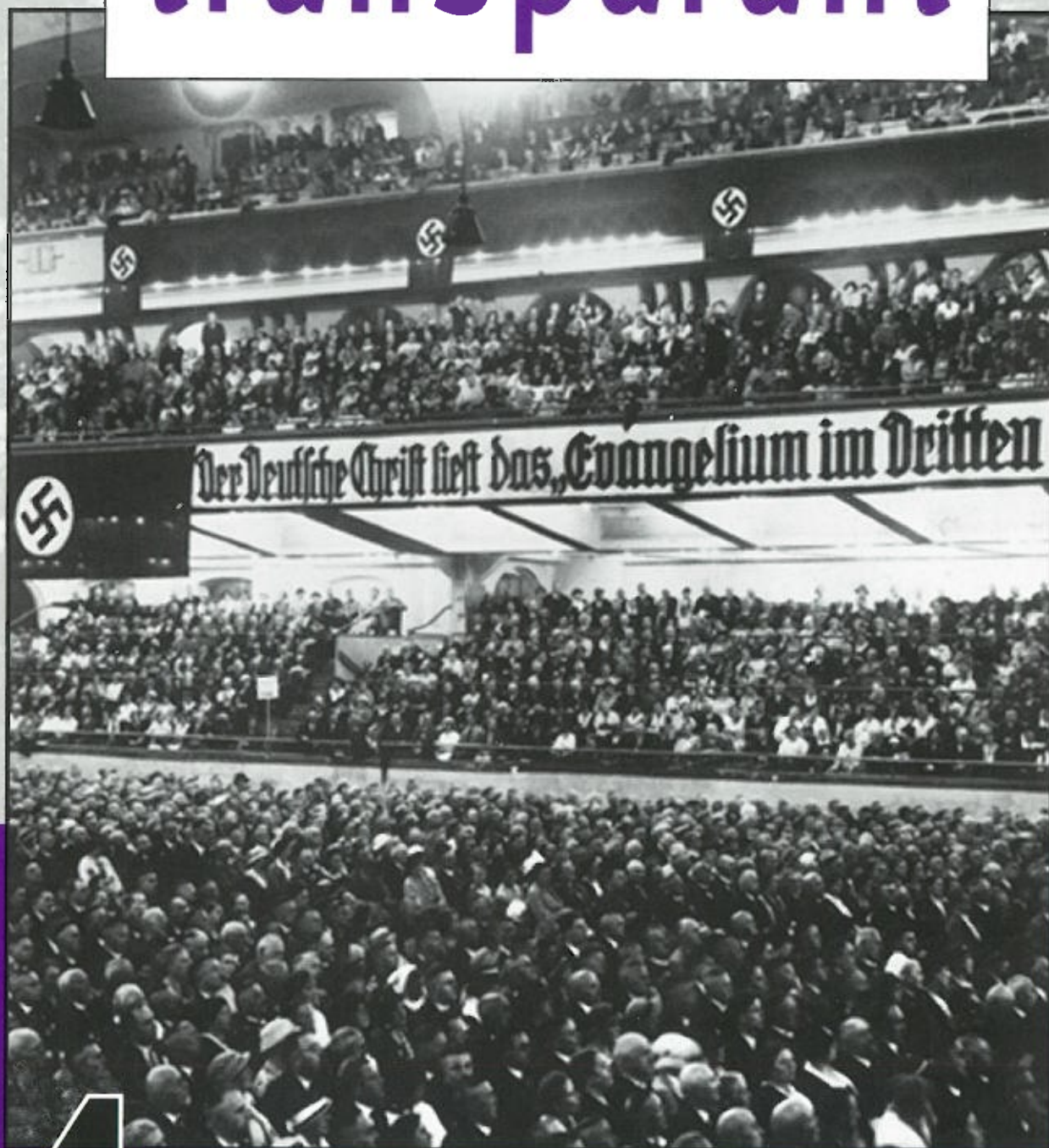

transparant

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

4

jaargang 22 - oktober 2011

Christenen in nazi-Duitsland
Interview rond herdenking Van Raalte
Machtsmisbruik in de 18e eeuw
De geschiedenis van Congo

Colofon

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt viermaal per jaar.
Redactieadres: Dr. D.M.L. Onnekink, Albrecht Thaelaen 36, 3571 ED Utrecht
D.M.L.Onnekink@uu.nl

Redactieleden

Dr. D.M.L. Onnekink (hoofdredacteur)
Mw. drs. B. Biemond-Boer
Drs. L.J. van Damme
Dr. E. Koops (web-/beeldredacteur)
Mw. drs. C. Mallegrom
Drs. A. Nobel
Mw. A.E. Schimmel MA
G. Schipaanboord MA

issn 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur

Dr. B.A. Jansen-de Graaf (voorzitter)
Drs. G.C. Hennink (secretaris/pensioenmeester)
Drs. J.C. Snel (algemeen adjunct)
Drs. E. van Vlastuin (ledenwerving en pr)
Dr. E.H. Klei

Comité van aanbeveling

Prof. dr. A.Th. van Deursen
Prof. dr. W.J. op 't Hof
Prof. dr. A. de Raever
Prof. dr. G.J. Schütte
Prof. dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolffe

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Werf 4, 2871 CV Schoonhoven
Gironummer 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH, Nijkerk

Abonnementen

Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer;
telefoon 079 -3 628 628
abonnementen@boekencentrum.nl

Een abonnement kan op ieder gewenst moment ingaan. Een abonnee is automatisch lid van de VCH, tenzij hij of zij schriftelijk aangeeft dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kan worden aangevraagd bij de administratie van Boekencentrum Uitgevers en kost €27,50 per jaar (2006); studenten sturen een kopie van hun studentenkaart en betalen dan €11,75 (2006); het studententarief geldt voor een periode van maximaal 5 jaar. De uitgever stuurt u een acceptgiro waarmee u uw abonnementsgeld kunt voldoen.

Een los nummer kost €7,00, inclusief verzendkosten. Opzegging schriftelijk en uiterlijk op 1 december voorafgaand aan het abonnementsjaar.

Bladmanager

Steven Schenk (Boekencentrum Uitgevers; Schenk@boekencentrum.nl)

Basisvormgeving en layout

Oblong, Jet Frenken, Echten, (Fr)

Advertenties

Adtel, Willem Swart
Hofakkers 55, 9468 ED Annen
Telefoon: 0592-272609 / mobiel 06 -432 56 919
Email: w.swart@adtel.nl

Illustratiemateriaal

Wie meer rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Inhoud

Artikelen

- 4 Christen én/of nazi?**
Over nationaalsocialistische Duitse christenen
Marie Verheij
- 10 "Een huis met een ziel"**
Stichting zoekt behoud woonhuis Albertus van Raalte
Ardjan Logmans en Enne Koops
- 14 In debat over de popularisering van archieven**
Liesbeth Schimmel en Arjan Nobel
- 16 "De natuur ging boven den leere"**
Machtsmisbruik door een 18e-eeuwse predikant
Robbert Jan Poortvliet
- 20 Een geschiedenis die overtuigt**
Bespreking van Van Reybroucks Congo
Geert Schipaanboord
- 24 Websignaleringen: migratie**
Betsy Biemond

Recensies en signalementen

- 26 Recensies**
- 28 Signalementen**

Rubriek

- 30 Vitrine**
Gerard Raven

De illustraties uit dit nummer zijn afkomstig van diverse Duitse archieven, de auteurs zelf, copyrightvrije databanken op internet, het Archief Noord-Beveland en UN Photos.

Redactioneel

Volgens de Duitse predikant Albrecht Heymann is hij een biografie niet waard, zo berichtte het *Reformatisch Dagblad* van 24 augustus jl. op grond van een artikel in het kerkblad van de Evangelische Kirche in Deutschland. 'Anderen hebben nog veel meer meegemaakt.' Als 23-jarige preekt Heymann op de begrafenis van een nationaalsocialistische leider over een tekst uit het Oude Testament. Een hoge nazi vraagt hem daarop hoe hij het waagt om uit het 'Jodenboek' te preken. Uiteindelijk wordt hij als predikant van de Bekennende Kirche uit het ambt ontheven. Toch betreurt de 99-jarige predikant nu dat deze kerk niet meer op de voorgrond is getreden op het politieke vlak en zich met name te weinig heeft geweed tegen het antisemitisme. Uit het artikel van Marie Verheij blijkt echter wel hoe interessant het is om de verschillende houdingen van christenen in Duitsland te onderzoeken. Ook zij onderstreept de mening van Heymann dat de Bekennende Kirche zich niet als geheel verzet heeft tegen Hitler, maar plaatst wel de kanttekening dat deze kerk een breuk beoogde tussen kerk en staat die er sinds de Reformatie nog niet geweest was.

Als er in een dagblad een artikel verschijnt over het handelen van een predikant onder Hitler blijkt dat de scheidlijn tussen journalistiek flinterdun kan zijn. Dat blijkt ook uit het artikel van Geert Schipaanboord over Congo. Journalist Van Reybrouck schreef een historisch werk over Congo dat al maanden het bestverkochte geschiedenisboek is; en dat in een tijd waarin zelfs bibliotheken overgaan l-pads, omdat boeken van 640 pagina's door niemand gelezen zouden worden. Als redactie waren we benieuwd welke formule Van Reybrouck gebruikt heeft voor het schrijven van deze bestseller – en vooral of zijn populariteit ook betekent dat er onderweg kwaliteit verloren is gegaan. Populaire geschiedschrijving is een onderwerp dat ook elders in deze *Transparant* aandacht krijgt. Zo kruisen Arjan Nobel en Liesbeth Schimmel de degenen over popularisering van archieven. Hun argumenten geef ik hier niet weg, voor diegenen die iets willen toevoegen: discussie is welkom! Het laatste jaar is seksueel misbruik door kerkelijke gezagsdragers een hot item. Helaas is dit een onderwerp van alle tijden. Robbert Jan Poortvliet deed een casestudy over hoe tijdgenoten in de achttiende eeuw daarmee omgingen en doet hiervan verslag in deze *Transparant*. Ook op een andere manier haken we in op de actualiteit, namelijk door aandacht te besteden aan het 200^e geboortjaar van Albertus Christiaan van Raalte. Als leider van de afgescheiden emigranten naar Noord-Amerika had hij een veelzijdige taak: naast predikant was hij ook zakenman en adviseur in maatschappelijke zaken. Ardjan Logmans en Enne Koops interviewden bestuursleden van de Stichting Van Raaltehuis over Van Raalte en zijn betekenis voor het tegenwoordige Nederland.

Als redactie hebben we inmiddels afscheid genomen van Janneke Vos-Arwert. Zij heeft een flink aantal jaar deel uitgemaakt van de redactie. De laatste jaren was zij onze eindredactrice. Dat betekende een forse tijdsinvestering, die Janneke nu helaas vanwege gezin, werk en studie niet meer kan doen. We zullen haar node missen, maar hebben gelukkig al wel een opvolger gevonden: Cora Mallegrom zal vanaf dit nummer alle eindredactionele taken op zich nemen. Janneke bedankt, Cora welkom!

Ik sluit opnieuw af met een verwijzing naar onze informatieve website: www.christenhistorici.nl. Zeker het artikel over websignaleringen rondom migratie, dat binnenkort op de website te lezen is, leest net zo gemakkelijk online.

Betsy Biemond

Nationaalsocialisme stelde Duitse christenen voor de vraag: ben ik nog bruikbaar?

Christen én/of nazi?

Oppervlakkig gezien stond weinig de vrijheid van godsdienst in het nationaalsocialistische Duitsland in de weg. Kerken konden aanvankelijk gewoon hun klokken blijven luiden en diensten en synodes beleggen. Marie Verheij laat echter in dit artikel zien dat zich achter de schermen een hevig conflict tussen kerk en staat voltrok.

door Marie Verheij

4

Jaargang 22, no 4 - 2011, transparant

*Bijeenkomst van Deutsche Christen
in het Spandau-palast te Berlijn
(13 november 1933)*

Hitlers christendom

Godsdienst en totalitarisme zijn onverenigbare levensopvattingen en staan onverzoenlijk tegenover elkaar. Dat was in nationaalsocialistisch Duitsland niet anders.

Elke totalitaire staat, inclusief de nationaalsocialistische, streeft er naar godsdienstloos te worden dan wel de religie ondergeschikt te maken aan de staat. Hitler verschilde daarin niet van een Lenin, een Stalin, een Tito, een Mao en een Pol Pot.

Onder zijn regie werd geprobeerd de kerk op nationaalsocialistische leest te schoeien. Dat gebeurde in eerste instantie zo geruisloos mogelijk: om imagoschade in het buitenland te beperken en om weerstand van christenen in eigen land bij voorbaat de kop in te drukken.

Hitler wilde kerk en christendom voor zijn eigen doeleinden gebruiken. Hij zag zich als de Führer, de leider, de god en de schepper van een nieuw wereldrijk. Voor de kerk was in zijn ambities geen plaats, tenzij deze zich conformeerde aan zijn intenties.

Op het moment dat Hitler op 30 januari 1933 rijkskanselier werd, had zijn partij, de NSDAP, 230 van de 608 zetels in de Rijksdag. Dat was te weinig voor een absolute meerderheid. In het kabinet van elf leden zaten slechts twee ministers van zijn partij. 'De nationale regering ziet het als haar belangrijkste en eerste taak de geestelijke eenheid van ons volk weer tot stand te brengen. Ze zal de fundamenteën, waarop de kracht van onze natie berust, handhaven en verdedigen. Ze zal het christendom als basis van onze hele moraal, en het gezin als kiemcel van ons volks- en staatsleven stevig in bescherming nemen', verklaarde Hitler voor de radio.

Na de brand van de Rijksdag, in februari dat jaar, beschuldigde Hitler de communisten ervan en beperkte hij de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vergadering en de persvrijheid. Communistische leiders werden naar concentratiekampen verbannen en hun partij werd verboden. Bij nieuwe verkiezingen in maart haalde de NSDAP 288 zetels en met de zetels van de Deutschnationalen verwierf Hitler een meerderheid. De nieuwe rijksdag nam een wet aan die Hitler

machtigde de grondwet buiten werking te stellen en zonder parlement te regeren.

Verrijzenis

Toen Hitler in 1933 in Duitsland aan de macht kwam, was er een algemene stroming in de Evangelische Kerk die het evangelie met wat zij zag als het karakter van het Duitse volk wilde verbinden. De kerk in

Duitsland hechtte sterk aan nationale tradities

en moest weinig hebben van de Republiek van Weimar, want die rook volgens haar te sterk naar de revolutie van 1918. Er waren leden van de Evangelische Kerk die het aantreden van Hitler als een 'nationale verrijzenis' begroetten. Velen hoopten dat hij een 'wedergeboorte van de natie' tot stand zou brengen.

Toch was niet iedere christen gecharmeerd van de Führer. Er waren er van meet af aan die de aspiraties van de nazi's argwanend volgden en zich distantieerden van de verbinding van nationaalsocialisme en christendom.

De nationaalsocialisten probeerden al snel een vinger in de kerkelijke pap te krijgen. Er werd een Glaubensbewegung Deutsche Christen in het leven geroepen om de Evangelische Kerk in het nationaalsocialistische spoor te krijgen. Deze zogenaamde Deutsche Christen wilden de kerk en het geloof met het nazidom combineren. Op de eerste vergadering in april 1933 was het meteen raak. De Deutsche Christen eisten gelijkshakeling van de kerk met de staat. Hitler vond echter dat ze te hard van stapel liepen en temperde hun ambities. Hij was van mening dat de kerk op een geleidelijke manier naar zijn eigen model moest worden gekneed. De aangewezen persoon daarvoor was Ludwig Müller, die hij benoemde tot zijn gemachtigde voor de Duitse Evangelische Kerk.

Aan de andere kant ontstond er een tegenbeweging in de kerk: de Jungreformatorische Bewegung. Deze kon zich op één punt niet vinden in de nieuwe kerkorde, namelijk waar het ging over de verwijdering van niet-Ariërs uit de kerk. Waarschijnlijk had de beweging op dat moment weinig zicht op Hitlers ware bedoelingen.

Toen de strijd in de kerk zich toespitste op de vraag wie er rijksbisschop van de nieuwe kerk moest worden, bleek dat de Deutsche Christen een enorme voorsprong hadden. Ze kregen

Gedenksteen in Aken die herinnert aan de Deutschen Christen

de steun van de radio, de kranten, de NSDAP en uiteraard ook van de staat. Daardoor kon Hitlers marionet Müller gemakkelijk rijksbisschop worden.

Mondjesmaat

De nationaalsocialisten buiten de verdeeldheid binnen de protestantse kerk uit en probeerden daarbij de hen niet welgevallige flanken in diskrediet te brengen. Ze bemoeiden zich steeds intensiever met de kerkelijke organisatie. In deze verwarrende situatie kon het verweer tegen Hitler in de kerk slechts mondjesmaat van de grond worden getild. Bovendien had de nieuwe rijkskanselier verklaard dat het christendom een van de grondbeginselen was van de nieuwe staat. Daardoor waren velen gerustgesteld en zag men er het nut er niet van in om te protesteren. Hitler was de reddende engel en de boodschapper van God in een bijzondere tijd.

In de aanloop naar kerkelijke verkiezingen verklaarde Hitler in de ether dat hij met het oog op de opbouw van het rijk een

Dominee Martin Niemöller was een van degenen bij wie de schillen van de ogen vielen

krachtige kerk wilde en dat hij daarom een overwinning van de Deutsche Christen wenste.

De Deutsche Christen eisten na 1933 dat de landskerken zich zouden verenigen tot een rijkskerk die moest functioneren volgens het Führerprincipe. Uiteraard mochten joden geen lid zijn van die kerk. Op de synode van september 1933 verschenen leden in het uniform van de NSDAP (vandaar de term bruine synode). Tegenstanders kwamen nauwelijks aan het woord. Op deze synode werd besloten de Ariërparagraaf in te voeren.

De onrust onder predikanten groeide. Hier en daar begon het besef door te dringen er sprake was van een almaar groeiende tegenstelling tussen nazisme en christendom. Dominee Martin Niemöller (1892-1984) was een van degenen bij wie de schellen van de ogen vielen.

Onder leiding van deze voormalige vlootpredikant bundelden de predikanten zich die tegen de invoering van de Ariërparagraaf waren. Eind september richt Niemöller de Pfarrernotbund op. De noodbond ontstond uit een protestbrief, die hij samen met Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) schreef. 'We moeten ter wille van ons geweten handelen, ook als de kans op succes klein is', meende hij.¹ Binnen een week waren al 2000 van de 15.000 Duitse predikanten lid. De bond zou tot 1945 bestaan en hielp predikanten die door de nazi's in het nauw werden gebracht.

Beslissend criterium

In tegenstelling tot Niemöller die weinig tot geen sympathie voor het joodse volk had, zag Bonhoeffer als een van de eersten in dat de houding tegenover joden cruciaal was. Als joden aan hun lot zouden worden overgelaten en de kerk zou zwijgen, dan verloor diezelfde kerk daarmee haar geloofwaar-

digheid, aldus Bonhoeffer. Hij was hierin stellig en wees ieder compromis op dit punt af en daarin stond hij vrijwel alleen. Nadat de Deutsche Christen een ruime meerderheid kregen in de kerkelijke besturen, begonnen steeds meer predikanten zich af te vragen of ze nog wel lid konden blijven van de rijkskerk. Buitenlandse kerkleiders keken inmiddels bezorgd toe en waren bereid de kerkelijke oppositie in Duitsland te steunen.

Toen Deutsche Christen eind 1933 in het Sportpalast in Berlijn een grote manifestatie hielden, ontstond er commotie door de toespraak van de Gauobmann van de Deutsche Christen in Berlijn, Richard Krause. Krause riep dat er een nieuw Heimatgefühl in de kerk moest ontstaan en dat de kerk bevrijd moest worden van alles wat niet Duits was. Men reageerde geschokt. Daarop vroeg een delegatie van de Pfarrernotbund een gesprek aan met Hitler om het een en ander uit te leggen en om duidelijkheid te krijgen.

Bekennen = belijden

In de landskerken van de Evangelische Kerk groeide de urgentie om het nationaalsocialistische heidendom, want zo werd het genoemd, uit de kerk te houden. In mei 1934 vond in Barmen een synode plaats van tegenstanders van de Deutsche Christen: de Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche. De vermaarde Zwitserse theoloog Karl Barth speelde bij het opstellen van een theologische verklaring – bekend als de Barmer Thesen – een centrale rol. In de verklaring onthield men zich van politieke kritiek op het beleid van de regering van Hitler. Men nam alleen theologisch stelling tegen leerstellingen van de Deutsche Christen. Men wilde terug naar de centrale waarheden van het christendom. De claim van de staat op geloofszaken werd afgewezen. 'Wij verwerpen de valse leer als zou de kerk als bron van haar verkondiging buiten en naast dit ene Woord van God ook nog andere gebeurtenissen en machten, gestalten en waarheden als Gods openbaring kunnen en moeten erkennen.'²

Op 30 juni 1934 werd in Duitsland de zogenaamde Röhmputsch bloedig neergeslagen. Bonhoeffer verbleef op dat moment in Engeland en hoorde dat er 207 mensen waren terechtgesteld. Hij preekte in Londen over de Toren van Siloam (Lukas 13:5) en confronteerde de gemeente met de boeteroep van Jezus: 'Als u zich niet bekeert, zult gij allen evenzo omkomen. Nu wordt het gevaarlijk, we zijn geen toeschouwers meer, we zitten er midden in: we zijn zelf verantwoordelijk, God spreekt tot ons, Hij bedoelt ons.'³

Verstokt

Bonhoeffer zag zijn inspanningen stranden om de oecumene te bewegen met de Duitse rijkskerk te breken. 'Hitler heeft duidelijk laten zien, wie hij is, en de kerk moet weten met wie ze te maken heeft. Jesaja is ook niet naar Sanherib gegaan. Hitler moet en mag niet luisteren. Hij is verstokt en zal ons dwingen om te luisteren – zo ongeveer ligt de zaak... Wij moeten worden bekeerd, niet Hitler', schreef hij in een brief.⁴ Op het strand van Fanö vroeg een Zweedse deelnemer aan Bonhoeffer: 'Wat zou u doen in geval van oorlog, dominee?'

Dietrich Bonhoeffer

'Dan bid ik of God me de kracht geeft om niet naar de wapens te grijpen', was het antwoord van Bonhoeffer.⁵

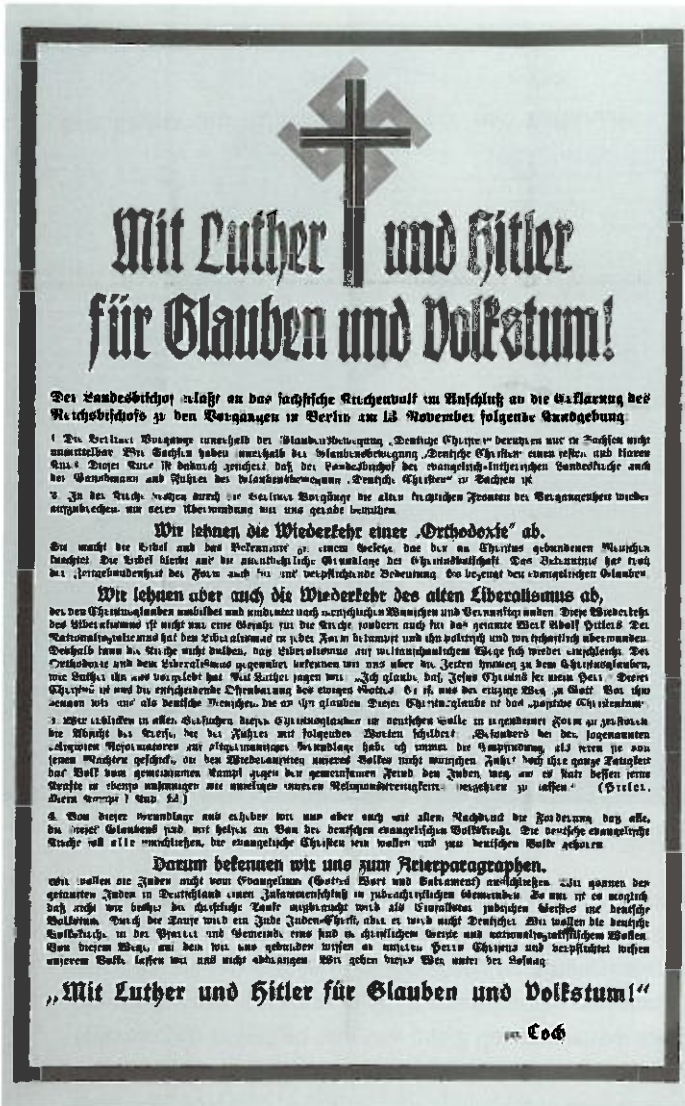
In tegenstelling tot Niemöller nam Bonhoeffer steeds meer afstand van de Belijdende Kerk (Bekennende Kirche): van de groep mensen die op grond van hun belijdenis (Bekentnis) in verzet kwamen tegen het nationaalsocialisme, maar dat volgens hem onvoldoende consequent en niet moedig genoeg

Stap voor stap delfde de kerk het onderspit in het gelijkschakelingsproces

deden. Zo oordeelde hij dat de synode van de Belijdende Kerk in 1935 een fout maakte door niets te zeggen over de vrijheid van de kerk en te zwijgen over het nationaalsocialistische partijprogramma en het 'jodenvraagstuk'.

In 1935 zag het scenario er zo uit: Hitler cum suis begrepen dat ze de Belijdende Kerk nog niet helemaal op de knieën hadden, maar probeerden deze kerk allengs verder te verstikken. Het totalitaire systeem haalde daarvoor allerlei middelen uit de kast: verdachte predikanten werden afgeluisterd of kregen meldplicht, de SA werd ingeschakeld om te intimideren, er waren preekverboden en schorsingen. Müller kwam als overwinnaar uit de strijd tevoorschijn. Hij ontbood alle leidinggevende figuren bij zich en liet ze een verklaring voorlezen waarin ze onvoorwaardelijke trouw aan het Derde Rijk en de Führer beloofden.

Stap voor stap delfde de kerk, zowel protestants als rooms-katholiek, het onderspit in het gelijkschakelingsproces. Ook de universiteiten werden getroffen. De Belijdende Kerk

„Mit Luther und Hitler für Glauben und Volkstum!“

Pamflet van de Deutsche Christen: "Met Luther en Hitler voor geloof en nationaliteit!"

besloot eigen seminaries te openen en de opleiding van haar predikanten zelf op zich te nemen. In 1935 kwam Bonhoeffer terecht als docent op het seminarie in Finkenwalde bij Stettin.

Pacificeren

In de zomer van 1935 richtte Hitler een kerkelijk ministerie op. Doel: de kerk met kerkelijke commissies pacificeren. Leden van de Belijdende Kerk, Deutsche Christen en onafhankelijke gemeenten moesten daarin plaatsnemen. De toch al niet zo eensgezinde Belijdende Kerk raakte nog meer verdeeld, wat precies de bedoeling van de Führer was.

In 1936 werd het Bonhoeffer verboden les te geven aan de universiteiten van Berlijn. Het verbod van de kerkelijke hogescholen en de toenemende nazificatie van de universiteiten dwongen de Belijdende Kerk ertoe zich te bekommeren om de studenten. Af en toe weerstond de kerk de overheid wat krachtiger van toon. Een voorbeeld hiervan was het memorandum van de Belijdende Kerk in juli 1936 aan Hitler. Hierin leek de kerk zich eindelijk te verheffen tegen antisemitisme, jodenhaat, concentratiekampen en controle van de geheime dienst.

Op 20 april verplichtte de leiding van de Duitse Evangelische Kerk de eed van trouw aan de Führer voor alle actieve predikanten. Omdat Bonhoeffer niet meer als predikant op de lijst stond, had hij niets met de eed te maken. De Oudpruisische Bekenntnissynode liet het aan de predikanten over of ze wel of geen eed wilden zweren. Dit raakte Bonhoeffer diep. Zou de Belijdende Kerk bereid zijn haar schuld en verdeeldheid openlijk te bekennen?

Gandhi

In 1938 vroeg de Belijdende Kerk te bidden voor afwendend van het oorlogsdreiging, iets wat als een daad van landsverraad werd beschouwd. Bonhoeffer reisde nog naar de Verenigde Staten, maar voelde zich daar niet op zijn plaats. 'Deze zware periode van onze nationale geschiedenis moet ik doormaken bij de christenen in Duitsland. Ik heb niet het recht om aan de wederopbouw van het christelijke leven in Duitsland mee te werken, als ik niet de beproevingen van deze tijd met mijn volk doorsta', schreef hij in een brief aan de theoloog Reinhold Niebuhr, juni 1939.⁶

Terug in Duitsland kreeg hij in september 1940 een spreekverbod opgelegd wegens volksopruimende activiteiten. Verder moest hij zich melden bij de politie. Ergens in 1938 al was hij tot de conclusie gekomen dat gewelddoos verzet, zoals dat van de grote Indiase leider Mahatma Gandhi, niet het antwoord was op Hitler. Met andere woorden: Duitsland zou geen toekomst hebben wanneer Hitler niet uit de weg werd geruimd. En hoewel het aandeel van Bonhoeffer bij de activiteiten van Duitse samenzweerders tegen Hitler gering was, werd hij intiemer bij de groep betrokken en was hij getuige van besprekingen over de te volgen tactieken. In 1939 vond hij aansluiting bij een geheime groep van hoge officieren die de Führer en zijn regime omver wilden werpen en vrede met de geallieerden wilden sluiten. Toen de oorlog op volle sterkte was en in naam van Duitsland gruweldaden werden begaan, begon Bonhoeffer zijn Ethik te schrijven. 'Erger dan de slechte daad is het slecht-zijn. Erger is het wanneer een leugenaar de waarheid zegt, dan wanneer een liefhebber van de waarheid liegt.'⁷

Indrukwekkend is zijn overweging in 'Na tien jaar' in 1942, een kerstgeschenk voor Wehrmachtofficier Hans Oster en de jurist Hans von Dohnanyi (zijn zwager). 'Zijn wij nog bruikbaar? We zijn stomme toeschouwers van slechte daden geweest (...). Zal onze innerlijke kracht tot verzet tegen wat ons wordt opgedrongen sterk genoeg zijn of zal onze oprechtheid jegens onszelf onverbiddelijk genoeg gebleven zijn, zodat we weer de weg kunnen terugvinden naar eenvoud en oprechtheid?'⁸

Op 5 april 1943 werd Bonhoeffer gevangengenomen. Na de mislukte aanslag van 20 juli 1944 op Hitler kwam zijn betrokkenheid met de groep officieren aan het licht. Hij werd ter dood veroordeeld. De laatste maanden van zijn leven bracht Bonhoeffer door in concentratiekampen Buchenwald en Flossenbürg. Daar werd hij op 9 april 1945 ter dood gebracht. Zijn laatste woorden luiden: "Dit is het einde, voor mij het begin van het leven."

Kerk en christen

Er is heel veel geschreven en onderzoek gedaan naar de verhouding kerk en staat tijdens het Derde Rijk. Het verzet van de kerken en van christenen tegen het nationaalsocialisme kan in een aantal fasen worden onderscheiden: van verweer tegen inmenging door de staat tot actief verzet zoals het plegen van staatsgrepen en aanslagen.⁹ Gesteld kan worden dat de Duitse Evangelische Kerk niet bestand is gebleken tegen de wurgende greep van de nazi's. Ook de Belijdende Kerk ontkwam daar niet aan en was niet zo moedig als Bonhoeffer heeft gehoopt. Ze heeft nooit tot verzet opgeroepen; dat heeft de kerk na de oorlog ook tot uitdrukking gebracht in de Verklaring van Stuttgart. Wel lukte het deze kerk het oude verbond tussen kerk en staat ter discussie te stellen en dat betekende op zich de meest radicale breuk sinds de Reformatie. Op individueel vlak hebben christenen wel degelijk op hun eigen wijze verzet geboden, en in veel gevallen werd dit 'kleine' maar dappere verzet niet in de annalen opgetekend. Hooguit is het doorverteld in de familie. Dit voorjaar kwam er een mooi boekje uit van Henk Stoorvogel ter gelegenheid van de Week van het Christelijke Boek 2011. In een bestek van 91 bladzijden beschrijft hij het verhaal van een gewone Duitse christen, Alexander Wanne, die met zijn vrouw en twee kinderen in een dorp aan het spoor in de buurt van Hannover woont. De auteur schetst de keuzes van een man die zijn gezin veilig door de oorlog wilde loodsen, maar daarvoor in conflict kwam met zijn geweten. Het nationaalsocialisme stelde christenen op allerlei manieren voor dilemma's en beproevingen.

Personalia

Marie Verheij-van Beijnum studeerde geschiedenis en is werkzaam als freelance journalist. Zij publiceerde samen met Bart-Jan Spruyt een boek met portretten van Duitse en Nederlandse christenen in het verzet: *De oorlog achter de oorlog. Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland* (Kampen 1995).

Geraadpleegde literatuur

Er is veel literatuur beschikbaar over christenen en de kerk tijdens het nationaalsocialisme. Ook zijn de laatste jaren veel documentaires en films over het Derde Rijk verschenen. Een indrukwekkend getuigenis van het studentenverzet van *Die Weisse Rose* komt tot uitdrukking in de documentaire *Sophie Scholl – die letzten Tage*, 2005.

- E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. De Biografie* (Baarn 2002)
- R. Bethge en C. Gremmels, *Dietrich Bonhoeffer. Zijn leven in beeld* (Kampen 2005)
- E. Meijering, *Karl Barth. Theoloog in de wereld* (Kampen 2009)
- K. Harpprecht, *Harald Poelchau. Ein Leben im Widerstand* (Hamburg 2004)
- G. van Roon, *Het Duitse Verzet tegen Hitler, een overzicht* (Kampen 1989)
- J. Schmädeke en P. Steinbach, *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (München 1994)
- A.A. Spijkerboer, *Een gehoorzame rebel. Martin Niemöller op de kansel en op het podium* (Kampen 1996)
- 'Dietrich Bonhoeffer', in: Jan Sperna Weiland (red.), *Denkers en religie. Kritiek, traditie en nieuwe oriëntatie in de twintigste eeuw* (Diemen 2010) 357-368.
- H. Stoorvogel, *De trein van 10:11* (Utrecht 2011)

Noten

- ¹ A.A. Spijkerboer, *Een gehoorzame rebel. Martien Niemöller op de kansel en op het podium* (Kampen 1996) 39.
- ² *Ibidem*, 67.
- ³ R. Bethge en C. Gremmels, *Dietrich Bonhoeffer. Zijn leven in beeld* (Kampen 2005) 79.
- ⁴ *Ibidem*, 77.
- ⁵ *Ibidem*, 81.
- ⁶ *Ibidem*, 116.
- ⁷ E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. De biografie* (Baarn 2002) 688.
- ⁸ *Ibidem*, 688.
- ⁹ G. van Roon, *Het Duitse verzet tegen Hitler. Een overzicht* (Kampen 1989) 85-86.

“Een huis met een ziel”

Stichting zoekt behoud woonhuis Albertus van Raalte

De afgescheiden predikant Albertus Christiaan van Raalte en de Overijsselse stad Ommen horen onafscheidelijk bij elkaar. Van Raalte preekte er vijf jaar en hield er een theologische school aan huis. Maar de predikant heeft een nog grotere betekenis gehad. Op het congres *Albertus C. van Raalte: leader and liaison*, eind oktober en begin november gehouden in Amerika en Nederland, wordt Van Raalte ook verbonden met zijn kolonie Holland in de Amerikaanse staat Michigan. Gerko Warner, van wie een boek uitkomt over Van Raalte, stelt over de predikant: „Hij heeft ook gemeenten geïnstitueerd in Duitsland.” Jan Heijink van de Stichting Van Raaltehuis: „Hij was ook sterk sociaal betrokken. De predikant creëerde werkgelegenheid in Ommen.”

door Ardjan Logmans en Enne Koops

Van Raalte schudde Ommen wakker. Zijn komst naar de stad in 1839 zorgde voor een hoop onrust. Afgescheidenen hadden het niet gemakkelijk. Ruiten werden ingegooid, inwoners probeerden kerkdiensten te saboteren en sommige afgescheidenen moesten voor hun leven vrezen. De politie greep niet vaak in. Volgens Jan Heijink, voorzitter van de Stichting Van Raaltehuis, waren de overheid en de Nederlandse Hervormde Kerk, nog sterk met elkaar verbonden. „Ook het karakter van Ommenaren geeft duidelijkheid. Ze zijn heel gezagsgetrouw, totdat er een grens is bereikt. Dan is het ook over. Dat is ook een verklaring voor de gevechten die ontstonden tussen inwoners die hervormd bleven en anderen die tot de Afscheiding overgingen.”

Heijink wil nog onderzoeken of de preken van Van Raalte bijzonder aanspraken, zodat hij nieuwe kerkleden aan zich wist te binden. Gerrit te Rietstap, secretaris van de stichting, is daar vooralsnog niet zo zeker van. „Ook bij preken van de apostel Paulus vielen de mensen in slaap.”

Heijink en Te Rietstap en andere leden van de Stichting Van Raaltehuis hebben twee doelen: het behoud van het Van Raaltehuis aan de dr. A. C. van Raaltestraat en de verspreiding van het gedachtegoed van Van Raalte. In 2008 is de stichting daarvoor opgericht. Heijink: „Al in 2004 werd een sloopvergunning afgegeven voor de woning. Deze is echter nooit geëffectueerd. Nu zetten we in op het behoud van het huis. Het is niet alleen een karakteristieke woning waar er maar weinig meer van zijn in Ommen, maar het heeft ook veel Ommen historie in zich door het verblijf van Van Raalte.”

De stichting is nog geen eigenaar van het huis. Ze zijn in onderhandeling met de gemeente en de eigenaar om het huis op te knappen. „Er zou een museum in gevestigd kunnen worden, met eventueel een bed & breakfast. Een achterachterkleinkind van Van Raalte, architect dr. ir. Jaap Dawson in Delft, wil tegen die tijd de restauratie begeleiden.”

Van Raaltecoördinatoren

De Stichting Van Raaltehuis is de afgelopen jaren een charmeoffensief begonnen om het bouwvallige huis te behouden. Rond de verschijning van dit nummer wordt dat offensief verbreed. Gerko Warner, van beroep basisschoolleerkracht, heeft voor het congres een boek geschreven over het leven van Van Raalte: *Door het venster van Albertus Christiaan van Raalte, het leven van een afgescheiden predikant*. Warner: „De titel heb ik gekozen om aan te sluiten bij de vensters in de canon van de geschiedenis, die in het onderwijs worden gebruikt.”

Het manuscript wordt gedrukt bij een drukkerij in Harden-

*De Ridderinkhof in Arrien.
Hier kwam de afgescheiden
gemeente bijeen
vanaf 1835*

Het Van Raaltehuis in Ommen

berg. Nella Kennedy (de moeder van prof. James Kenedy) verzorgt een Engelse samenvatting voor het Amerikaanse deel van het congres.

Het boek is een van de eerste Nederlandstalige boeken die exclusief over Van Raalte gaan. Na de eerste decennia van de twintigste eeuw werd het in Nederland stil rond Van Raalte en paktten Amerikaanse onderzoekers het onderzoek op. Heijink: „Amerikanen zoeken constant naar een legitimering van hun bestaan. Daarom doen ze geschiedkundig onderzoek naar hun wortels.”

Warner groeide op met Van Raalte. Tegenover het Van Raaltehuis aan de dr. A.C. van Raaltestraat in Ommen staat de basisschool, niet toevallig genoemd naar de afgescheiden voorman. „Als ik als jongen vanuit het klaslokaal naar buiten keek, stond ik oog in oog met het Van Raaltehuis.”

Kennis van de geschiedenis van de stad Ommen – stadsrechten sinds 1248, thans 17.000 inwoners – verwierf Warner door het leiden van stadswandelingen. Zo dook hij steeds meer in de roerige geschiedenis van de Afscheiding in Ommen. „Vorig jaar ben ik gevraagd om voor het jubileum een boek te schrijven over Van Raalte. In het boek ga ik in chronologische volgorde belangrijke plaatsen in het leven van Van Raalte langs. Ik noem de tijd, de coördinaten en beschrijf dat moment. Daarmee hoop ik dat het boek een verfrissende insteek heeft boven de al bestaande literatuur.”

Warner lepeit moeiteloos allerlei jaartallen, grote gebeurtenissen en kleine feitjes op. Van Raalte leefde van 1811 tot 1876 en

was in Ommen predikant van 1839 tot 1844. Hij nam intrek in het gebouw aan de huidige Van Raaltestraat met zijn vrouw, twee kinderen, twee dienstboden en een knecht. De afgescheiden gemeente in Ommen bestond toen al. Die was opgericht door een zwager van hem, de predikant Anthony Brummelkamp. De plannen om een eigen kerkgebouw op te richten, gingen al in 1840 in vervulling. Daarvoor kerkte de afgescheiden gemeente in boerderijen zoals de Ridderinkhof in Arrien. In Ommen brachten Van Raalte en zijn vrouw „tegen alle verwachting in, eenige jaren van verrassende rust en onvergetelijk zoete banden door”, zo meldde hij in een levensbeschrijving van zijn vrouw. Volgens Warner was het niet altijd zo rustig. „De komst van Van Raalte naar Ommen zorgde voor een soort volksofstand. Stenen werden door de ruiten goegoid en men wilde hem ook lynchen. Zijn preken ontwrichtten de dorpsgemeenschap, zodat hij werd opgepakt.”

Gerrit te Rietstap, Ko Scheele en Jan Heijink voor het Van Raaltehuis

De afgescheidenen hadden al vanaf 1834 last van inkwartiering van soldaten, een tegenwerkende overheid en een muitende menigte. Ook Van Raalte ontkwam daar niet aan. Warner vertelt hoe de afgescheiden predikant in november 1836 werd opgepakt en in Deventer voorkwam. „De rechter wilde zich niet bezighouden met kerkelijke zaken, maar hij moest toch in de gevangenis blijven. Daar maakte een gevangen zwerver zich kwaad omdat de ruiten van de cel waren ingegooid vanwege Van Raalte. De predikant praatte lang op de man in, totdat hij rustig werd. De volgende dag kreeg hij een krans van hoofdhaar van deze man. Het schijnt dat Van Raalte er zuinig op was en zelfs die krans naar Amerika heeft meegenomen.”

Van Raalte steeg boven Ommen uit. Hij verzorgde een theo-

De kolonie als „reddingsweg”

„Ik hoop dat hier een fiksche Kolonie tot brandpunt van werking in het Rijk Gods mag geboren worden; aller bekoorlijkst ligt dit veld voor onze oogen”, zo schreef A.C. van Raalte, predikant en voorman van de kolonisten, waarschijnlijk in 1846. Van die bekoorlijkheid was in de eerste jaren van de kolonie nog niets waar te nemen: honger, ziekte en armoede troffen de kolonisten die in Amerika hun geluk beproefden. Van Raalte, de leider van de kolonie, had dit gebied uitgekozen. Wie was hij eigenlijk?

Albertus Christiaan van Raalte werd geboren op 17 oktober 1811 in de pastorie te Wanneperveen, in Overijssel. Tijdens het predikantschap van zijn vader in Fijnaart, Noord-Brabant, ging Van Raalte naar het gymnasium in Bergen op Zoom. In 1829 begon hij aan een studie theologie aan de Universiteit van Leiden.

Op 11 maart 1836 trouwde hij met Christina Johanna de Moen. De predikanten Anthony Brummelkamp en Simon van Velzen trouwden met zussen van Christina. Van Raalte en zijn vrouw kregen in de periode van 1837 tot 1856 elf kinderen, van wie er vier na enkele jaren overleden. De kinderen werden geboren in Genemuiden, Ommen, Arnhem en Holland (Michigan).

Van Raalte wilde predikant worden in de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij gaf aan dat hij de benodigde formulieren niet gelezen had, zoals zoveel andere studenten, maar dat hij die wel wilde ondertekenen als ze maar niet zouden strijden met de Bijbel. Het college dat hem moest benoemen, ging daar niet mee akkoord. Later werd hij op voorspraak van een zijn oud-docenten toch kandidaat. Toch ging hij over tot de Afscheiding, omdat hij vond dat het gezag van kerkbestuur en kerkerde in de Hervormde Kerk boven het gezag van de Bijbel stond. Op 2 maart 1836 werd hij bevestigd in een afgescheiden gemeente in Genemuiden en Mastenbroek. In 1839 nam hij een beroep aan naar Ommen. Daar gaf hij ook les aan theologiestudenten. In 1844 ging hij naar Arnhem-Velp, waar hij ook les gaf aan studenten.

In Arnhem rijpte langzamerhand het plan om te emigreren. Aanleiding daartoe was de slechte economische situatie in Nederland. Veel afgescheidenen, vaak armen, hadden soms maanden geen werk of slechtbetaalde, tijdelijke baantjes. Een aardappel-

ziekte zorgde voor grote honger, evenals ziekten als de cholera, die veel slachtoffers maakte. In zijn brieven noemt Van Raalte als reden ook de onderdrukking vanuit de Hervormde Kerk en de overheid. Zij beletten afgescheiden gemeenten samen te komen. Ook mochten afgescheidenen geen eigen christelijke scholen stichten. Aan het begin van de kolonisatie schreef hij: „Wij moeten op aarde een vrije kerk, vrije opvoeding en ruimte van plaats zoeken.” En: „Ik zie wel dat ik er maar enkele eerste stenen aan toebreng; doch mijn geslacht laat ik er in achter, en het wordt een reddingsweg voor vele bedrukte kinderen Gods.” Tijdens een ernstige ziekte die hem in 1846 trof, had hij het besluit genomen: hij zou naar Amerika vertrekken, om de leiding van emigrerende gereformeerden op zich te nemen.

Het gezin Van Raalte vertrok vanuit Rotterdam op 24 september 1846 en kwam in New York aan op 17 november. Een paar honderd Nederlanders, met name afkomstig uit het gebied tussen Assen, Emmen, Hellendoorn en Genemuiden, waren met hem meegegaan. Van Raalte ging voortvarend te werk. Hij liet zich informeren over een geschikte locatie voor zijn kolonie. Aanvankelijk was zijn doel zich te vestigen in Alto, in de staat Wisconsin. Daar was een van zijn studenten al neergestreken. Hij liet zich overhalen om zich in Michigan te vestigen. Hij kocht zeventien duizend acres land (ongeveer 28 vierkante kilometer) voor 1,25 dollar per acre en richtte op 9 februari 1847 een kolonie onder de naam Holland op. Die bestond uit de stad Holland en dorpen eromheen als Graafschap, Drenthe en Overisel. Collega H.P. Scholte zou naar Pella gaan, in de staat Iowa.

De kolonisten hadden het niet gemakkelijk. Het gebied Holland bestond uit dichte bossen. De blokhutten waren niet comfortabel. Voedsel was schaars, armoede vierde hoogtij en ziekten decimeerden het aantal bewoners. Enkele decennia later, in oktober 1871, zou een uitslaande brand een groot gedeelte van de stad Holland verwoesten. Niet voor niets klaagde Christina wel eens haar nood hoe het verder moest. Van Raalte schrijft dat „mijne zeer licht bevreesde vrouw wel eens, alle moeilijkheden en dikwerf vermeende gevaren voor oogen hebbende, vlogen van vreeze heeft en bedruktheid.”

Van Raalte werd naderhand wel eens voor gek verklaard waarom hij juist een woest gebied in West-Michigan had uitgekozen als kolonie.

logische opleiding voor studenten in zijn huis in Ommen. Die opleiding werd later verplaatst naar Arnhem. Hij ging te paard en soms in een koets naar plaatsen in de omgeving om er 's zondags en doordeweeks te preken. Soms ging hij nog verder weg, ontdekte Warner na archiefonderzoek. „Hij heeft een afgescheiden gemeente in het Duitse Hoogstede geïnstitueerd en waarschijnlijk ook in Emlichheim, zo'n veertig kilometer verderop. Landsgrenzen waren in die tijd minder belangrijk. De streek vormde een culturele regio waarin min of meer hetzelfde dialect werd gesproken.”

Ook Heijink kent Van Raalte een grotere betekenis toe dan alleen als Ommmer predikant. „Hij was erg actief om armen te ondersteunen en inwoners van Ommen aan een baan te helpen. Ook had hij met een zwager en enkele anderen een fa-

Van Raalte had echter voor Michigan gekozen vanwege de centrale ligging en de nabijheid van een haven en een spoorlijn, al waren die nog wel zo'n twintig tot vijftig kilometer verwijderd van Holland – in die tijd een afstand van grotere betekenis dan nu. Desalniettemin tekende dominee Isaac N. Wijckoff in een opgetogen verslag op dat de kolonie in 1849 al 630 huizen en 3000 inwoners telde.

Van Raalte werd al snel een leidende figuur in de opbouw van de kerkelijke gemeenschap. Zijn kennis van de Dordtse Kerkerode, waarover hij een boek had geschreven, kwam hem van pas. Ook stond hij eenheid tussen kerken voor. Hij wist de Reformed Protestant Dutch Church van New York en New Jersey, ontstaan in de zeventiende eeuw, samen te smeden tot één kerk. Ook onderhield hij goede contacten met andere kerken, zoals met Wijckoff, predikant van de Second Reformed Church van Albany. Van een fusie leek het aanvankelijk niet te komen omdat afgescheidenen vreesden om weer onder het gezag van kerkelijke reglementen te worden gebracht. Uiteindelijk werd in 1850 Van Raaltes classis van Hoiland toegevoegd aan de particuliere synode van Albany van de Dutch Reformed Church (nu Reformed Church in America). Ook Scholtes kolonie in Pella voegde zich in 1856 bij de classis Holland. Later zouden overigens weer afscheidingen volgen (in 1857 en 1882).

Als leider was Van Raalte actief in het maatschappelijke leven. Zo organiseerde hij een gemeenteraad (The People's Assembly), die belast was met het dagelijks bestuur van de stad Holland. Ongewild stond Van Raalte hierbij het Genève van Caivijn voor ogen. Hij zette zich in voor christelijk onderwijs. Hope College kreeg een officiële status in 1866. Een daaraan verbonden theologische opleiding volgde in 1884.

In 1866 zou Van Raalte Nederland weer bezoeken, onder andere vanwege de broze gezondheid van zijn vrouw Christina. In 1867 ging Van Raalte met emeritaat. Twee jaar later probeerde hij een nieuwe kolonie op te richten in Amelia, Virginia. In augustus 1869 gingen de Van Raaltes vanwege de gezondheid van Christina weer naar Holland in Michigan. Zij overleed op 30 juni 1871, waarschijnlijk door tuberculose. Van Raalte stierf vijf jaar later, op 7 november 1876.

briek opgericht in het naburige Lemele. De steenfabriek De Tichelarij bood werk aan dertig mensen.”

Vijf voor twaalf

Ko Scheele, sinds vorig jaar wethouder namens het CDA in Ommen, maakt zich sterk voor het behoud van het Van Raaltehuis. „Toen ik voor het eerst dit huis zag, schrok ik wel. Het is toch wel erg bouwvallig. Aan de andere kant: zo'n gebouw heeft een ziel. Het is een bijzonder gebouw voor Ommen.”

Een persoonlijke motivatie voor behoud van het huis en het gedachtegoed van Van Raalte heeft de wethouder ook. Hij laat weten protestants-christelijk te zijn en wel iets met Van Raalte te hebben.

Op de vraag of de gemeente ook met financiën over de brug komt, antwoordt Scheele: „De gemeente wil graag een verbindende rol vervullen om alle partijen om de tafel te krijgen. De stichting heeft veel contacten, ook in Michigan. Wij willen deze mensen bij elkaar krijgen zodat het huis opgeknapt kan worden.” Het is vijf voor twaalf voor het Van Raaltehuis.

Literatuurtips

- E.J. Bruins & K.G. Schakel (eds), *Envisioning Hope College: Letters written by Albertus C. Van Raalte to Philip Phelps Jr., 1857 to 1875* (Holland/Grand Rapids 2011)
- H. Krabbendam, *Vrijheid in het verschiet. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum 2006)
- E.J. Bruins (ed.), *Albertus and Christina. The Van Raalte Family, Home and Roots* (Grand Rapids 2004)
- E.J. Bruins (ed.), *Albertus C. Van Raalte. Dutch Leader and American Patriot* (Holland 1997)
- P. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* (Leiden: Universitaire Pers (Leiden 1977)
- L. Sweetman (ed.), *From Heart to Heart. Letters from the Rev. Albertus Christiaan van Raalte to his Wife Christina Johanna Van Raalte-De Moen 1836-1847* (Grand Rapids 1997)
- G. de Leeuw, *Emmen en de Van Raalte-trek, vreemdelingen in een vreemd land* (Gen. 15:13) (Emmen 1995)
- H.S. Lucas (ed.), *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings. Revised Edition* (Grand Rapids, Eerdmans, 1997)

Publicaties van Van Raalte

Van Raalte heeft een omvangrijk archief nagelaten. Een aantal geschriften is gedrukt. Deze publicaties zijn op te vragen bij een aantal universiteitsbibliotheken of gratis te downloaden op Google Books.

- A.C. van Raalte, *De roeping der gemeente jegens hare opzieneren, leerrede, uitgesproken ter opening van de klassikale vergadering te Grand Rapids* (Kampen 1860)
- A. Brummelkamp, J.W. ten Bokkel, A.C. van Raalte, *Nog is er hulpe! Een woord aan al het Godvreezend volk* (Amsterdam 1844)
- A.C. van Raalte, C.G. de Moen, *Adres aan de Algemeene Synode van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap, over het noodzakelijke eenere op Gods Woord gegrondde reformatie, als het eenige middel, waardoor eene ware vereeniging van alle oprechte Gereformeerde, zoowel gescheidene als niet gescheidene christenen, kan tot stand gebracht worden* (Ommen 1842)
- A. Brummelkamp (ed.), *Stemmen uit Noord-Amerika, met een begeleidend woord van A. Brummelkamp* (Amsterdam 1847). Hierin een brief van A.C. van Raalte.
- A. Brummelkamp, A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevoorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java* (Amsterdam 1846)
- C.G. de Moen (ed.), *De toestand der Hollandsche kolonisatie in den staat Michigan, Noord-Amerika, in het begin van het jaar 1849, medegedeeld in drie brieven van de weleerw. heeren A.C. van Raalte, C. van der Meulen en S. Bolks* (Amsterdam 1849)

In debat over de popularisering

Na popularisering van musea lijken ook steeds meer archieven van mening te zijn dat ze hun schatten met het brede publiek moeten delen. Slogans als 'vette games en leuke wedstrijden voor stoere kinderen' blijven gelukkig nog beperkt tot de museumwereld, maar er wordt wel steeds meer geld uitgegeven aan presentaties, lespakketten, glossy's en alles wat aantrekkelijk kan zijn voor de leek die voorbij komt. Wat vinden actieve historici hier eigenlijk van? Liesbeth Schimmel en Arjan Nobel reageren.

Soms zal hij of zij ook vraagtekens zetten bij de historische juistheid van de informatie die via edutainment het publiek bereikt. Dat is echter geen reden om de verbreding van het concept 'archief' met lede ogen aan te zien. Archieven zijn van iedereen en voor iedereen. Iedereen is meer dan welkom om zelf het archief in te duiken. Niemand vraagt welk belang de bezoeker heeft bij de informatie in het document dat hij of zij graag wil inzien. Welk bezwaar is er om die verwelkomende houding niet uit te breiden tot buiten de studiezaal? Onderzoek naar de geschiedenis is geen elitebezigheid, en hetzelfde geldt voor plezier in de geschiedenis.

Popularisering van de geschiedenis vraagt van historici een kritische houding tegenover alles wat als geschiedenis wordt gepresenteerd. 'Geschiedenis voor iedereen' kan te vereenvoudigd zijn of teveel aangepast aan datgene wat het publiek aantrekt. Historici hebben daarom – niet minder dan in het wetenschappelijke contact tussen historici – de taak om leemtes aan te wijzen, eenzijdigheid te corrigeren en nuances aan te brengen. Maar tegelijkertijd kunnen ze popularisering met open armen begroeten. Evenals andere vormen van popularisering kan edutainment in musea en archieven bijdragen aan historisch besef.

Als dat edutainment in een archief plaatsvindt, bijvoorbeeld tijdens een bezoek van een schoolklas, is er iets bijzonders aan de hand. Leerlingen van allerlei leeftijden en met uiteenlopende interesses hebben een leuke ochtend of middag, maken kennis met oude documenten én zijn de drempel van het archief overgestapt. Het zou geweldig zijn als sommigen van hen later dat gebouw opnieuw weten te vinden voor serieus onderzoek in de studiezaal. Maar ook zonder dat doen ze een ervaring op die hen kan helpen aan het besef dat geschiedenis leuk, overal aanwezig en gratis toegankelijk is. Als de technische snufjes en de populaire verwoording waarmee het publiek wordt vermaakt daaraan bijdragen, zijn ze de investering zeker waard. Ikzelf vind het altijd weer een bijzonder moment als ik bij een rondleiding voor schoolklassen in Het Utrechts Archief uitroepen hoor als 'Wauw! Het stadsrecht uit 1122'. Of het bezoek aan een archief nu de vorm heeft van een 21^e-eeuwse belevenis of een wetenschappelijke zoektocht, de historische sensatie is misschien wel gewoon precies dezelfde.

Reactie Liesbeth Schimmel

Wie de website van een stedelijk, gemeentelijk of provinciaal archief bezoekt, vindt tegenwoordig veel meer dan een pagina met informatie over de collectie en contactgegevens. Websites van archieven vormen steeds vaker een 'portaal' naar de geschiedenis van stad, gemeente of provincie. Een portaal waar men een tijd kan verblijven – niet alleen om een goed beeld van de collectie te krijgen of gedigitaliseerde archieven in te zien, maar ook voor een virtuele rondleiding door het gebouw, kennismaking met uiteenlopende activiteiten of een fototentoonstelling. Opvallend is dat het onderdeel 'Educatie' of 'Onderwijs' op veel websites van archieven een prominente plaats inneemt. Gemeten aan het enthousiaste welkom en het brede aanbod dat de bezoeker daar aantreft, hebben veel archieven een actieve afdeling Educatie en een niet minder ijverige afdeling PR.

Sommige archieven bieden heus entertainment aan: op de website van Het Utrechts Archief springen de oproep 'maak je eigen krant' en de link naar de game 'Tijdtripper' in het oog. Dezelfde geest waait door de gebouwen zelf heen. De typing van een archief als een oase van rust is voor veel archiefgebouwen niet meer van toepassing. Voor rust moet men naar de studiezaal, maar die is soms nog slechts een onderdeel van de wereld die zich in het gebouw opent. Rondleidingen voor schoolklassen, audiovisuele tentoonstellingen en grote schermen waarop het plaatselijk verleden in bewegend beeld tot leven komt: ook de archiefwereld is tegenwoordig een belevenis.

De historicus of genealoog die het archief bezoekt voor het klassieke monnikenwerk, heeft hier weinig boodschap aan.

g van archieven

Reactie Arjan Nobel

Vroeger was alles heel overzichtelijk: in het museum bekeek je schilderijen, in het archief bladerde je in bronnen. Oké, sommige musea hadden ook een afdeling met scheepsmoedellen, een zaal vol porselein of een vitrine met allerhande vaderlandse parafernalia. De tong en de wijsvinger van Johan de Witt bijvoorbeeld, of het stokje van Johan van Oldenbarnevelt. Dat laatste object bevond zich zelfs in de collectie van meerdere instellingen. Maar goed, de onthoofding van deze grote staatsman was dan ook een belangrijk feit.

Vandaag doen we dat gelukkig anders. Vooral bij het Rijksmuseum hebben ze dat goed begrepen. Daar dwaalt een bezoeker straks niet meer langs dertig schuttersstukken of veertig ijstaferelen, maar vertellen verschillende soorten objecten op chronologische wijze het verhaal van Nederland. Cultuur in context, ondersteund door moderne technieken. Interessant voor jongeren en ouderen, Nederlanders en buitenlanders.

Niet alleen musea, ook archieven zijn in beweging. Vooral op het web wordt aan de weg getimmerd. Waar enkele jaren geleden op de websites van de archiefinstellingen vaak alleen maar praktische informatie was te vinden, worden nu steeds vaker inventarissen en soms zelfs complete archieven online gezet. Zoektochten naar afbeeldingen, vroeger een vermoeiende bezigheid, worden steeds makkelijker door databases en beeldbanken. Ook op andere manieren treedt het archief naar buiten. Het eens zo stoffige bolwerk is in rap tempo geslecht. Studenten en scholieren kunnen tegenwoordig gemakkelijk een kijkje nemen achter de schermen. Terecht, zij zijn hopelijk de bezoekers van de toekomst.

Toch lijkt de vernieuwing in de archiefwereld de laatste jaren te zijn doorgeslagen. Het Nationaal Archief in Den Haag is daarvan waarschijnlijk het beste bewijs, maar ook andere archieven ontkomen niet aan de trend. De archivaris in stofjas is – gelukkig – verdwenen. Maar daarvoor is een heel leger aan communicatiedeskundigen, educatiemedewerkers en pr-adviseurs in de plaats gekomen. Zij bedenken spannende acties. Bijvoorbeeld: welk document heeft de grootste historische X-factor? Gelukkig, de keuze is breed: zowel het saaie handgeschreven *Plakkaat van Veriatinghe* uit 1581 als de eerste en uiterst kleurige *Donald Duck* uit 1952 kan worden gekozen. Allemaal te bewonderen op *De Verdieping van Nederland*, een tentoonstelling met topstukken uit de kelders van de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief. Heel af en toe struint er wel eens een verdwaalde bezoeker door deze donkere ruimte, waar kosten noch moeiten zijn

gespaard om het geheel een *flashy* uitstraling te geven. Ondertussen in de studiezaal. Een ijverige medewerker probeert aan een bezoeker duidelijk te maken hoe hij een stuk moet aanvragen via de website. En hoe het eigenlijk komt dat, wanneer je in de zoekmachine 'Hof van Holland' intypt, je eerst tal van pagina's moet doorscrollen voor je bij dit archief terecht komt. 'Tja, ik zou het niet zo ontworpen hebben'. En waarom bepaalde archieven het nog steeds moeten doen met een belabberde inventaris? 'Daar is geen geld voor. Trouwens, er zijn niet veel medewerkers die het inventarisatieambacht nog onder de knie hebben, laat staan dat ze die oude zeventiende-eeuwse teksten kunnen lezen'.

Archieven moeten zich eerst maar eens richten op hun kerntaken: het bewaren en ontsluiten van ons verleden. Historici en genealogen - inderdaad, de belangrijkste en grootste groep bezoekers - komen namelijk in de eerste plaats naar het archief voor de bronnen. Verder is geld overal, maar vooral in de cultuursector een zeer schaars goed. Rondleidingen, af en toe wat topstukken tonen, prima! Maar geld uitgeven aan de ontwikkeling van een *Willem-glossy* – een blad over 'Willems met en zonder koninklijk bloed' – of aan een multimediale tentoonstelling over vijftig jaar Italiaanse gastarbeiders in Nederland, inclusief gratis espresso en gebak tijdens de opening, lijkt, nee, is overdreven. Ik ken overigens geen mensen die speciaal voor deze tentoonstelling naar het Nationaal Archief zijn gekomen. Maar goed, ik zit ook niet op Hyves of Facebook...

NB.: In de *Willem-glossy* komen 'ook vrouwelijke Willems zoals koningin Wilhelmina en Wilhelmina Drucker aan bod', en dat voor maar € 5,95! Te koop bij de betere archiefbewaarplaats.

“De natuur ging boven de

Machtsmisbruik door een achttiende-eeuwse predikant

Volgens Groen van Prinsterer was het mooi werk om als archivaris van het Koninklijke Huisarchief ‘menig geheim te ontdekken, waardoor een nieuw licht ook in duistere schuilhoeken des historischen onderzoeks dringt.’ Robbert-Jan Poortvliet ontdekte zo’n geheim, waarbij het inderdaad om een duistere schuilhoek van de geschiedenis – en wellicht ook van het heden – gaat.

door Robbert-Jan Poortvliet

Kerkstraat in Wissenkerke (na 1827). Bron: Archief Noord-Beveland. Afbeeldingen uit de tijd van Holsappel ontbreken helaas.

December 1794, Wissenkerke, een klein dorp op Noord-Beveland in Zeeland. In het kleine arbeidershuisje van Cornelia Boot komt de dorpspredikant, dominee Holsappel op bezoek. Een onvergetelijk bezoek voor Cornelia Boot, die in de bron hieronder met ‘deponente’ wordt aangeduid:

“Hij, Holsappel aan de deponente verzogt, dat zij ‘t tegen geen mensch zeggen moest, dat de deponente daarop antwoorde dat zij het tegen haaren man zoude zeggen en hem Holsappel zo als meermaalen vroeg of hij meende dat ‘t geen zonde en of god dat niet zag? Waarop hij Holsappel aan de deponente antwoorde dat de natuur boven de leere ging.”¹

In het gemeentearchief van Noord-Beveland vond ik drie brieven uit 1796, gericht aan de Schout en Schepenen van Wissenkerke. De inhoud was eenstemmig: dominee Holsappel had verschillende vrouwen oneerbare voorstellen gedaan. De vrouwen hadden de handen ineen geslagen en hun ongenoeven op papier gesteld. Het kon toch niet dat een dominee op

deze manier met zijn gemeenteleden omging! Dit artikel is een casestudy hoe men aan het eind van de achttiende eeuw omging met onaanvaardbaar gedrag van predikanten in pastorale relaties.

De personen in kwestie

Johan Hendrik Holsappel ('s Gravenhage, 1743 - Wissenkerke, 1802) werd op 24 december 1794 bevestigd als dominee te Wissenkerke op het eiland Noord-Beveland. Deze datum is van belang, omdat in één van de aanklachten sprake is van een poging tot verkrachting “weinige dagen na kerstmis.” Voordat Holsappel op 59-jarige leeftijd overleed, heeft hij diverse gemeentes gediend. Hij begon als kandidaat te Beuningen (1771 - 1778), werd vervolgens predikant te Waarde (1778 - 1785), Ellewoutsdijk (1785 - 1789), Zoutelande (1789 - 1793), Zuidzande (1793 - 1794) en tenslotte te Wissenkerke van 1794 tot 1802. Hij trouwde op 15 juni 1773 met Adriana Magnietha Maas, een dochter van een predikant, met wie hij zes kinderen kreeg. De aanklachten werden door drie van de diaconie afhankelijke vrouwen aangespannen: Cornelia Boot, Tannetje Korteknie en Pieterella Schier. De bevolking van Wissenkerke was arm en velen waren afhankelijk van de kerkelijke diaconie. Pieterella Schier was een ongetrouwde vrouw van rond de dertig die een zwakke gezondheid had, ze was volgens de bronnen al lange tijd “bedleegerig”. Doktoren kwamen regelmatig bij haar langs om haar gezondheid te onderzoeken. Wellicht was dit de reden dat ze niet getrouwd was. In Pieterella Schier kunnen we het type ‘dorpsgek’ herkennen. In de bronnen staat dat ze wel vaker stuipen kreeg, en Holsappel noemt haar ‘meisje’. Een gezonde volwassene vrouw wordt niet op die manier aangesproken.

De aanklachten

De drie brieven uit het archief van de Gemeente Noord-Beveland, opgesteld door de secretaris van de schout en schepenen, dateren van 16 april 1796 en zijn geschreven naar aanleiding van verklaringen van drie vrouwen. We volgen eerst de brief van Cornelia Boot:

“Op heeden den 16 April 1796 compareerde voor mij Willem Lodewijk Vader Secretaris, en de nagenoemde Scheepenen der ambachttheerlijkheid van Geersdijk en Wissenkerken, Cornelia Boot, huisvrouw van Nicolaas Tollenaar, woonende binnen deezen dorpe (...)”

Vervolgens komt de aanklacht, waarin duidelijk wordt dat Holsappel beschuldigd wordt van zaken die in 1794 en 1795 hebben plaatsgevonden, terwijl de aanklacht in 1796 geschreven is.

“verklaarde waar ende waaragtig te wezen dat Johan Hendrik Holsappel Predikant te Wissenkerken, zoo in den jaare 1795 als in dezen jaren (...) op onderscheiden wijzen bij haar deponente in huis is gekomen, en door woorden en gebaarden haar dikwijls aanleiding heeft gegeven, om met hem overspel te bedrijven, dog dat hij Holsappel telkens bespeurende den afkeer, welke de deponente van zulk een schandelijk misdrijf hadde, en duidelijk bemerkende dat hij deszelfs oogmerk niet kon bereiken, hij Holsappel aan de deponente verzogt, dat zij 't tegen geen mensch zeggen moest.”

Uit Holsappels poging om Cornelia Boot het zwijgen op te leggen, blijkt dat buitenechtelijk seksueel verkeer niet werd geaccepteerd in die tijd. Zag God het dan niet, vraagt Cornelia

De nood was hoog en dus moest de (kerk)leer wijken voor de persoonlijke begeerten van de predikant

Boot aan de predikant. Maar Holsappel antwoordt dat in dit geval de natuur boven de leer gaat. De gereformeerde predikant haalt hier een oud spreekwoord aan, wat zoveel wil zeggen als ‘de aangeboren neigingen zijn sterker dan alle onderricht en vermaningen.’² Holsappel zal hiermee duidelijk hebben willen maken dat hij als predikant ook zijn lusten en begeerten had. En in dit geval was de nood hoog en moest de (kerk)leer wijken voor de persoonlijke begeerten van de predikant. Holsappel zet niet alleen de leer naar zijn hand, maar hij bedreigt ook de vrouwen, zo blijkt uit het document van Cornelia Boot:

“en haar deponente weder verzogt, dat als er occasie was, dat zij dan met hem naar bed moest gaan, dat zij deponente hem daarop antwoorde dat zij 't in der eeuwigheid niet doen zoude, waarop hij Holsappel teegen de deponente zeide dat moette wel doen of 't zal je geen voordeel weezen.”

Als bedreigingen niet helpen, gooit Holsappel het over een andere boeg. In de aanklacht van Pieterella Schier worden twee pogingen tot overspel beschreven, de eerste keer eind 1794 en de andere keer begin 1795. Holsappel kwam bij haar op ziekenbezoek, omdat Pieterella Schier al een lange tijd last had van ongesteldheid en gebonden was aan het bed. Diverse doktoren hadden haar bezocht, maar dit had geen resultaat opgeleverd. Holsappel weet hiervan af en zegt tegen haar dat hij haar ook kan onderzoeken. Eerst houdt Pieterella Schier de boot af, maar als hij sterk blijft aandringen,

Portret van Willem Lodewijk Vader (1775-1849), gemeentesecretaris ten tijde van de aanklachten. Hij was toen 19 jaar oud, zeer jong voor een dergelijk beroep.

geeft ze toe. Holsappel belooft het resultaat door te geven aan de dokter. Citaat uit de brief:

“(...) dat hij Holsappel doen zijne handen onder ’t deksel stak, dezelve aan haar bloote lijf sloeg, en in het zelve vroette, dat hij zulks verrigt hebbende, toen tot haar deponente zeide, dat hij nu haar lichaam onderzocht had, en dat hij berigt aan en doctoor zoude zende, waarop zij antwoorde dat zulks goed was, waarna hij Holsappel toen ook is vertrokken.”

Enkele dagen later komt Holsappel weer langs, dit keer op 2 januari 1795. Pieterella Schier vraagt of Holsappel de dokter al geschreven had, maar Holsappel antwoordt dat hij niet van plan was om dit te doen. De reden van het bezoek was dat Holsappel een vraag had: “of hij zijn wille eens met haar mogte doen.” Pieterella Schier antwoordde hierop dat “zij daartoe niet te bedde lag, om zijn wille te doen.” Holsappel misbruikt nu weer zijn macht als dominee. Het zou Pieterella Schier “geen baat (...) zoude weezen, (...) dat hij haar anders van de kerk zoude bannen, maar indien hij zijn wille met haar mogte doen dat hij dan haar veel goeds van de kerk zou doen.” Holsappel geeft hierna aan dat hij het tegen haar wil zou doen. Hij begon haar uit te kleden en te betasten, zo heftig dat zijn handen onder het bloed komen te zitten. In de bron wordt de poging tot verkrachting verder uitvoerig beschreven. Uiteindelijk valt Pieterella Schier buiten bewustzijn neer. Enkele weken later komt Holsappel weer langs en probeert haar weer tot overspel te dwingen. Ook deze poging mislukt, maar Pieterella Schier geeft aan dat ze het openbaar zal maken, waarop Holsappel antwoordt dat ze haar tot armoede zou laten vervallen als ze dit deed.

De status van de aanklachten

De vrouwen waren niet gecharmeerd van de bezoeken van Holsappel. Uiteindelijk dienden ze een aanklacht in tegen hun dorpspredikant. Toch lijkt het erop dat het gerechtelijk proces bleef steken bij een aanklacht. Dit kan komen door-

dat de rol van de schepenen na 1795 was verkleind door de Franse inval. Zij waren verantwoordelijk voor de rechtspraak en deelname aan de wetgeving.³ De schout en schepenen werden benoemd door de ambachtsheer. Deze had ook een grote rol in de benoeming van een predikant in zijn ambachtsheerlijkheid. Dit zou een verklaring kunnen zijn dat er (waarschijnlijk) geen vervolging van Holsappel is geweest. In de achttiende eeuw ging de strafmaat voor seksueel misbruik in vergelijking met de zeventiende eeuw omlaag.⁴ Bij vergelijkbare (burgerlijke) cases is sprake van het betalen van een geldboete, na het doen van een onderzoek met getuigen en rechtszittingen.⁵ Ook ontzegging van het avondmaal hoorde daar bij. Opvallend is dat in de aanklachten tegen dominee Holsappel geen woord over avondmaalonthouding of over andere geestelijke zaken wordt gesproken. Het lijkt er overigens op dat de kerk als geheel buiten deze zaak staat. Blijkbaar was er nauwelijks kerkelijke rechtspraak in deze tijd voor deze conflicten of functioneerde ze niet. Al hoefde het niet altijd zo te gaan. Hermanus van Toll, predikant in Baarland tussen 1731 en 1742 had tijdens een reisje met twee gemeentelieden naar Zaamslag zich ‘dronken’ en ‘bespottelijk’ gedragen. Daarnaast had hij zijn reispartner uitgemaakt voor ‘een hoere’. Vervolgens had de vrouw van Van Toll haar verzocht om dit maar niet tegen haar man te zeggen. Ook was de dominee handtastelijk geworden. Hij had bij een vrouw ‘gerokt en gestooten’. Het verschil met Holsappel in deze is dat Van Toll, die overigens al een slechte reputatie had op dit gebied, afgezet en geschorst wordt.⁶ Mogelijk was de machtige positie van de predikant de reden dat Van Toll wel geschorst werd en Holsappel geen straf hoefde te ondergaan.

Een vergelijking

Om Holsappel beter te kunnen plaatsen moeten we omschrijven hoe het leven en de positie van een dorpspredikant aan het einde van de achttiende en begin van de negentiende eeuw was. Willem Bilderdijk schreef in de negentiende eeuw over de pastorie als een ‘stille woning’ waar ‘zedige een-

voud' ademde. Zo was ook de predikant. Hij 'plant de deugd, de trouw, de Godsvrucht; geeft troost waar troost ontbreekt en reinigt hart en zeden.' Goethe heeft het al gezegd: geen onderwerp is zo geschikt voor een idylle als een dorpspredikant.⁷ Door het gedicht van Bilderdijk zien we de pastorie onder de lindebomen al staan, en de predikant die daar in het middelpunt van het dorpsleven 'het wonderde ambt' bekleedt. Het algemene beeld is dat een dominee een vrij hoge status had, zeker in de achttiende eeuw. Dit beeld is vooral geschapen in streekromans en kinderboeken. Meestal werd in deze boeken de positie van een predikant toegeschreven die gelijkwaardig was aan de stand van 'de dokter' of 'de baron'. Zijn invloed en gezag op het dorpsleven moet ontzettend groot zijn geweest. Of dit werkelijk zo geweest is valt te betwijfelen.⁸ Er waren rond de eeuwwisseling ook tegenstemmen. Ene 'Juffrouw Laps' schreef: "t Hele woord "dominee" komt in de Schrift niet voor. En "preek" ook niet. Wel lezen we dat de vrouwen nederzaten aan Jezus' voeten. Dat's het ware, zie je."⁹ Eind achttiende eeuw had de predikant alle kracht nodig om in de samenleving en ook in een dorpsgemeenschap staande te blijven. Na de Dordtse Synode was de status van het ambt behoorlijk omhoog geschoten. In de Franse tijd, vooral vanaf 1795, veranderde dit. Het was de tijd van verval op staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig gebied. Nieuwe denkbeelden vonden ingang in Nederland. De dagen van de heersende kerk waren geteld en predikanten zagen hun invloed als met de dag minderen.¹⁰ In een boek over Jan Scharp, hervormd predikant vanaf 1778, wordt geschreven over de positie van de predikant. Scharp had als eerste gemeente St. Annaland, wat niet ver van Wissenkerke afligt. Volgens deze bron had men voor hun ambt nog slechts een 'medelijgend schouderophalen of een spottenden glimlach over.'¹¹ De verklaring hiervoor was dat het kerkvolk, 'dikwijls dom en bekrompen', liever een oefenaar hoorde dan een predikant, omdat een predikant verder van het volk afstond en minder vertrouwd was.¹²

Besluit

Holsappel kwam er, zoals hierboven beschreven, waarschijnlijk goed van af. Er is niets te vinden over een proces dat tegen hem is aangespannen. Van 1796 tot 1802 is hij zijn ambt gewoon blijven beoefenen. Op 1 oktober 1802 is Holsappel als gevolg van 'een uitterende ziekte' overleden. Het zou zo kunnen zijn dat ook de belanghebbenden in deze zaak spoedig na 1796 zijn overleden, al is dat gezien de leeftijden van de vrouwen niet waarschijnlijk. Daarnaast is er de mogelijkheid dat deze zaak stil is gezwegen en bewust door de schout en schepenen in de doofpot is gestopt, omdat Holsappel de rechtszaak heeft afgekocht met een boete.

Stond de casus Holsappel op zichzelf aan het eind van de achttiende eeuw? Waarschijnlijk niet. Afzetting van dominees vanwege openbare normovertredingen is van alle tijden en plaatsen. De klassieke 'zonden' waren dronkenschap en overspel. Van de bijna dertienduizend mannen die voor 1816 een pastorie betrokken, hebben ongeveer 350 die wegens 'wangedrag' moeten verlaten.¹³ Velen kregen een tweede kans, bij

**Ziet gy dit nedrig huis, dat, vrij van prachtvertooning,
Een zedige eenvoud eamt? Het is de stille woning,
Door 't Christlijk dorpgebucht aan de achtre post gehecht
Van die 't vereenigd volk hier voorbidt als Gods knecht.
Hy draagt hun zuchten op aan 's Hemels welbehagen,
En troont den zegen af, die weide en akker vragen.
Hy wijdt het huwlijk in; verlicht den tegenspoed;
En plant de deugd, de trouw, de Godvrucht, in 't gemoed;
Geeft troost waar troost ontbreekt; en reinigt hart en zeden;
En vormt voor Kerk en Staat onkrachtelijke leden.**

Gedicht van Willem Bilderdijk met zijn 19e-eeuwse visie op het predikantschap

anderen kwam het niet tot afzetting omdat ze na een schorsing bereid waren om het boetekleed aan te trekken. Hiernaast is bekend dat in veel gereformeerde kerken, vooral in dorpen, het vaak een psychologische schok teweegbrengt, wanneer een predikant seksueel buiten zijn boekje ging. Ook daar blijken Gods bekeerde en geroepen knechten gewone mensen te zijn.¹⁴ In de Hervormde Kerk is het aantal predikanten dat eervol ontheven is uit het ambt vrij groot. Zij vonden vaak de weg naar andere kerkelijke of maatschappelijke functies.

Personalia

Robbert-Jan Poortvliet is als docent Geschiedenis verbonden aan het Calvin College in Zeeland. Hij studeerde geschiedenis aan de lerarenopleiding op de Hogeschool Rotterdam. Momenteel volgt hij de master lerarenopleiding geschiedenis op de Fontys in Tilburg.

Noten

- 1 Raze-aktenummer 3753 (Gemeentearchief Noord-Beveland). Zie www.christenhistorici.nl om de volledige aanklachten te lezen.
- 2 F.A. Stoett, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden* (Zutphen, 4^e druk 1923-1925) http://www.dbnl.org/tekst/stoe002nede01_01/stoe002nede01_01_1656.php, geraadpleegd 23 april 2011.
- 3 M.C. Burkens (ed.), *Beginnelen van de democratische rechtsstaat, inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht* (Alphen aan den Rijn, 6^e druk 2006) 292.
- 4 G. Hekma & T.E. Kraakman & W. Melching (eds.), *Grensgeschillen in de seks: bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam 1990) 19 en 23.
- 5 D.E.H. de Boer & R.I.A. Nip & R.W.M. van Schaik (eds.), *Het Noorden in het midden: opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen 1998) 144.
- 6 De Spuije, Afl. 68, *Baarland, dorp in rep en roer (deel I). De ambtsperiode van dominee Hermanus van Toll, 1731-1742*; 2006, 2-13.
- 7 D.J. Bos, 'Een kring van achtbare mannen.' De sociale positie van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland', in: D.Th. Kuiper (ed.), *Predikant in Nederland (1800 tot heden), jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* vol. 5 (Kampen 1997) 13-50 aldaar 13.
- 8 *Ibidem*, 13.
- 9 *Ibidem*, 17.
- 10 H.H. Barger, *J. Scharp, een predikant uit den patriotentijd* (Rotterdam 1906) 3.
- 11 *Ibidem*, 3.
- 12 *Ibidem*, 4.
- 13 Koers, *Vier eeuwen domineesland* (Utrecht 1997) 52.
- 14 Koers, *Vier eeuwen domineesland*, 55.

Een geschiedenis die overtu

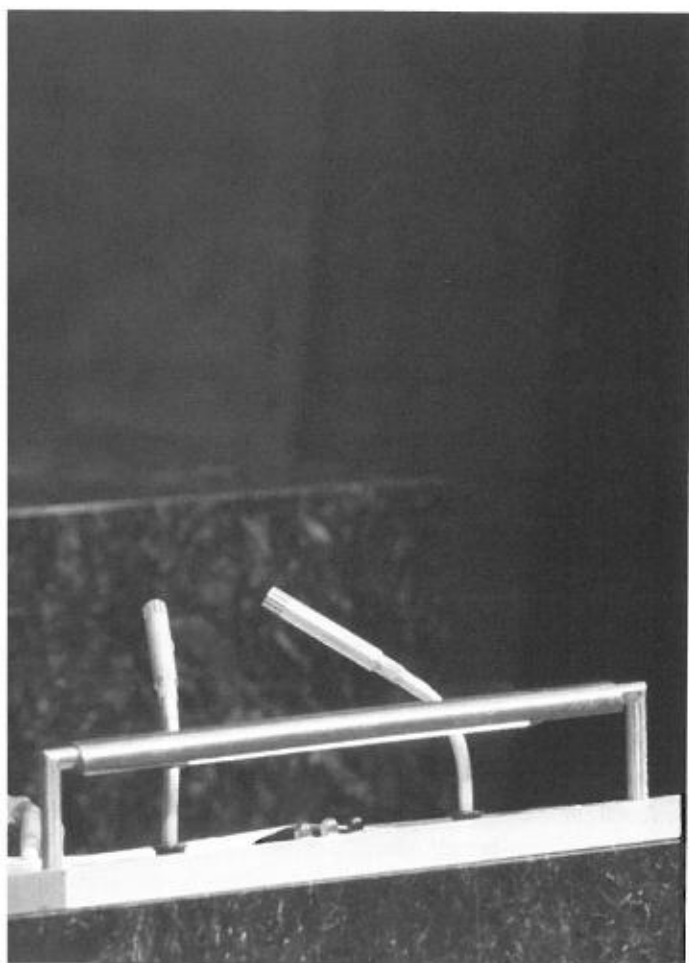
Een bespreking van Van Reybroucks Congo

'Hij sprak met grote precisie over de eerste missionarissen, Angelsaksische protestanten die in zijn gewest waren neergestreken. Zij waren inderdaad rond 1880 begonnen met bekeren. (...) En hij vertelde bovenal hoe hij als kind de aanleg van de spoorweg tussen Matadi en Kinshasa had gezien. Dat gebeurde tussen 1890 en 1898'.¹ Aan het woord is Nkasi, een 126 jaar oude Congolees die de cultuurhistoricus David van Reybrouck voor zijn boek over Congo heeft geïnterviewd. Het is op zijn minst opvallend om mensen van die leeftijd te gebruiken als bron voor een geschiedenis over Congo. Een geschiedenis die begint aan het einde van de negentiende eeuw en die voor deze periode grotendeels leunt op deze bron. Dit artikel staat aan de hand van Van Reybroucks populaire *Congo. Een geschiedenis* (2010) stil bij de algemenere vraag of de werkwijze en het eindproduct van Van Reybrouck – een combinatie van journalistiek, oral history en literatuur – een waardevol voorbeeld zijn voor andere professionele historici.

door Geert Schipaanboord

Van Reybrouck ontving meerdere prijzen en zijn boek is veel verkocht. Het is een prestatie van formaat dat een boek over een Afrikaans land zoveel verkocht wordt in een politiek en maatschappelijk klimaat waarin Nederland en het Nederlands belang steeds belangrijker worden. De populariteit van zijn boek past echter in een bredere trend die in de laatste jaren in het Nederlandse taalgebied zichtbaar is. Het genre van literaire non-fictie dat door Geert Mak is groot gemaakt, wordt steeds vaker toegepast. Daarnaast worden veel verkochte werken over een historisch onderwerp in toenemende mate geschreven door wetenschappers die onafhankelijk opereren van het onderzoek vanuit universiteiten. De shortlist van de recente Libris Geschiedenis Prijs bevestigt die trend. Deze bevatte namelijk geen boeken die het product zijn van door het NWO gefinancierd onderzoek. De redactie legde twee historici een aantal vragen voor over Van Reybroucks methodologie, zijn beschrijving van Congo en de achtergrond van de popula-

President Mobutu van Congo. Bron: UN Photos

riteit van zijn werk. Het gaat om Diederick Klein Kranenburg, die het vak Oral History doceert aan de Universiteit van Leiden, en Jos Gommans, sinds kort hoogleraar Koloniale en Wereldgeschiedenis in Leiden.

Inhoud

In vijftien hoofdstukken beschrijft Van Reybrouck een geschiedenis van Congo. In de inleiding schetst hij de geschiedenis van Congo vóór 1870. Hij noemt het een kwalijke tendens om de geschiedenis van Congo te laten beginnen met de komst van Stanley, een beroemde Britse ontdekkingsreiziger, in de jaren 1870, maar tegelijkertijd vangt zijn eerste hoofdstuk juist in 1870 aan. Van Reybrouck is vooral geïnteresseerd in dat gedeelte van de geschiedenis waarin het westen een rol speelde in Congo. Hij beschrijft de toenemende betrokkenheid van het westen, die zich uitte in een groeiende professionaliteit

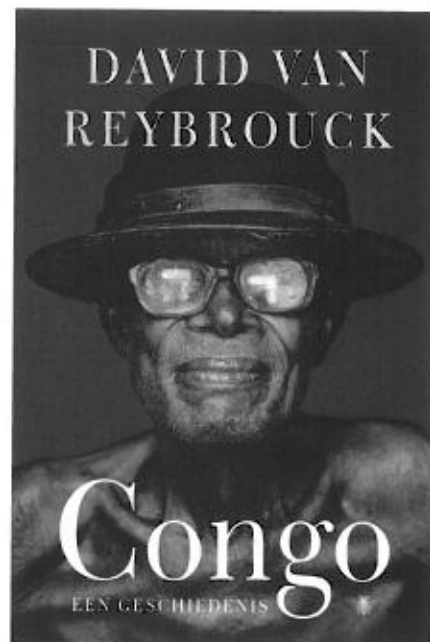
in de wijze waarop het land door België werd bestuurd. De aanwezigheid van grondstoffen is een krachtige impuls voor industrialisatie en de aanleg van een uitgebreide infrastructuur aan het begin van de twintigste eeuw. Van Reybrouck beschrijft de snelle dekolonisatie en toont overtuigend aan dat de korte democratische fase van het vrije Congo niet lang kon bestaan. Heel duidelijk wordt ook hoe de heerschappij van 1965 tot 1997 door Mobutu steeds meer de heerschappij van de waanzin werd, met desastreuze gevolgen voor het land. Ook de meer recente regeerperiode van Kabila en de nieuwe democratische fase die volgde, komen aan de orde. Van Reybrouck sluit af met een analyse van de rol van Congo in een mondiale economie, waarin China een grote rol speelt.

Betrouwbaarheid mondelinge bronnen

In België, het land dat Congo lang als kolonie had, is op een aantal aspecten van Van Reybroucks Congo kritiek gekomen. Dirk Draulans, journalist en auteur van een reisverslag over Congo, heeft grote twijfels bij de betrouwbaarheid van Van Reybroucks bronnen. Hij beschrijft Congolezen als geboren verhalenvertellers, die verhalen verzinnen als ze geen verhalen meer te vertellen hebben. Zeker wanneer ze merken dat de interviewer interesse in het onderwerp heeft, zullen ze diegene altijd aan het lijntje houden. Draulans staft zijn bewering met een concrete casus: Van Reybrouck claimde de man gevonden te hebben die op een dag voor de onafhankelijkheid van Congo de sabel uit de open wagen van koning Boudewijn van België stal. Twee documentairemakers die ook naar de dief op zoek waren, konden echter later onomstote-

Van Reybrouck is vooral geïnteresseerd in dat gedeelte van de geschiedenis waarin het westen een rol speelde in Congo

lijk aantonen dat Van Reybrouck er naast zit en dat niet de door hem geïnterviewde de sabel gestolen had. Het is echter zeer de vraag of Draulans daarmee een algemeen bewijs heeft geleverd voor de onbetrouwbaarheid van Van Reybroucks methode. Van Reybrouck is bovendien zelf nogal transparant over zijn methode en de daaraan gerelateerde onzekerheden. Hij beschrijft het 'checken en dubbelchecken', het 'met oneindig veel geduld, beetje bij beetje het verleden opgraven'.

Postzegel uit Congo met afbeelding van John F. Kennedy

Klein Kranenburg is het niet met Draulans eens: 'Van Reybrouck weet een aantal ooggetuigen te vinden die bijna onvoorstelbaar zijn. Zijn methode vind ik sterk omdat hij die twijfel over de betrouwbaarheid van getuigen ook met de lezer deelt. Het kán bijna niet dat de figuur die op de voorkant van het boek staat afgebeeld zo oud is dat hij nog herinneringen heeft aan de jaren negentig van de negentiende eeuw. Door zijn eigen scepsis te beschrijven en door te laten zien hoe hij (gedeeltelijk) wordt overtuigd, maakt hij zijn verhaal transparant en biedt hij de lezer zelf de mogelijkheid een oordeel hierover te vellen. Dit is de enige juiste manier om met dergelijke ooggetuigen om te gaan. Ze niet gebruiken zou namelijk eeuwig zonde zijn.' Klein Kranenburg is niet van mening dat het verhaal van oude mensen per definitie minder betrouwbaar is: 'In de wetenschap rondom oral history, waar veel gebruik wordt gemaakt van kennis van andere disciplines, is hier geen eenduidig antwoord op te geven. In zijn veelgebruikte studie over oral history² stelt Paul Thompson dat de periode direct na de ervaring het belangrijkste is. In die eerste periode wordt bepaald wat bewaard blijft in de herinnering, daarna wordt het maar heel langzaam minder. Het zou dus even betrouwbaar zijn iemand van tachtig over zijn jeugd te interviewen, als iemand van dertig. Bovendien blijkt ook uit andere studies – zie hiervoor onder meer het werk van Douwe Draaisma (*De Heimweefabriek*, 2008) – dat een persoon de meest herinneringen heeft aan de periode tussen zijn vijftiende en dertigste levensjaar. Wat dat betreft is het logisch dat de stokoude Congolees inderdaad nog dingen kan vertellen uit de jaren negentig (van de negentiende eeuw, GS) en de jaren nul (van de twintigste eeuw, GS), en veel minder wist te vertellen over de periode daarna.'

Kolonialisme

Eén van de interessante aspecten in Van Reybroucks boek, is dat hij aantoont dat de geschiedenis van Congo met internationale ontwikkelingen verweven is. De aanwezigheid van enorme hoeveelheden grondstoffen maakten Congo tot een land van geopolitiek belang. Juist in oorlogstijd bleek dat. De bommen die de Britten in de Eerste Wereldoorlog gebruikten, hadden een deels koperen huls die uit Congolees koper bestond. De atoombom die de Amerikanen in 1945 boven Hiroshima loslieten, was vervaardigd van uranium uit Congo.

Een grondstof die in de 21ste eeuw van groot belang is, is coltan, belangrijk voor de productie van mobiele telefoons. Tachtig procent van de wereldwijde voorraden bevinden zich in Congo. Dat is één van de redenen waarom China steeds meer invloed krijgt in het land. Het boek van Van Reybrouck heeft een open einde: het is onzeker hoe de huidige politici om zullen gaan met de enorme mogelijkheden van het land en of regionale conflicten het land weer in brand zullen zetten.

Het boek biedt ook een aantal inzichten over kolonialisme en dekolonisatie die het land Congo overstijgen. Zo is er een breed beeld dat de grenzen van de gedekoloniseerde staten dwars door verschillende natuurlijke stamverbanden zijn heen getrokken. Dit wordt vaak aangevoerd als één van de redenen dat die staten niet stabiel zijn. De vooronderstelling is daarbij dat er inheemse regionale verbanden bestonden, waarmee de kolonisator vervolgens geen rekening hield. Van Reybrouck betoogt echter dat in Congo juist de Europeanen, vaak vanuit goede bedoelingen (wetenschappelijke interesse in verschillende volken), deze verschillende stammen hebben beschreven en ze daarmee ook steeds meer betekenis hebben gegeven. In het 'oorspronkelijke Congo' waren deze verschillende stammen van veel minder belang. Jos Gommans deelt die analyse van Van Reybrouck, maar hij plaatst er ook een kanttekening bij: 'Dit inzicht leidt echter ook tot een paradox: kan de gekoloniseerde mens dan nog wel voor zichzelf spreken, is hij niet veel te veel een product van de westerse blik geworden? De nieuwste tendens is dan ook om vraagtekens te zetten bij dit verschijnsel (dat te eenzijdig) de klemtoon legt op de macht van de (westerse) constructie. In de uitwassen van deze denkrichting werd bijvoorbeeld het kastestelsel in India gezien als een koloniale constructie die de voorheen harmonieuze en fluïde Indiase samenleving zou hebben verstoord. Maar waar blijven de Indiërs zelf in deze (postkoloniale) benadering? Het is nu vooral „in” om de dialoog tussen Oost en West in deze constructie-operatie te benadrukken'.

Van Reybrouck gaat nauwelijks in op dergelijke historiografische vragen in zijn boek. Omdat zijn studie voor een groot deel steunt op persoonlijke verhalen, ooggetuigen die allemaal een perspectief hebben op het kolonialisme, is dat een bezwaar. Terwijl hij zich wel verantwoordt over de betrouwbaarheid van zijn bronnen, laat hij achterwege wat het perspectief is dat de verschillende ooggetuigen op het kolonialisme hebben en de gevolgen die dat heeft voor de accenten die zij leggen in hun persoonlijke getuigenissen. In België heeft dat tot kritiek geleid van de Vlaamse socioloog Ludo de Witte, die vindt dat Van Reybrouck het boek teveel vanuit een neokoloniaal perspectief geschreven heeft. Hij mist in het boek een allesomvattend analysekader dat de verschillende persoonlijke verhalen een plaats kan geven. De vraag is echter of dat kader past bij het genre waarvoor Van Reybrouck gekozen heeft.

Genre

Hoe kunnen we Congo het best karakteriseren? Klein Kranenburg karakteriseert Congo als een studie op het snijvlak van geschiedschrijving, journalistiek en literatuur. De journalistieke insteek blijkt uit de verslaglegging van zijn zoektocht en

Onafhankelijkheid van Congo in 1960. Bron: Algemeen Handelsblad (6 juli 1960)

persoonlijk getuigenis. Dat zorgt wel voor zinnen als: 'Régine wist maar al te goed dat Mobutu zijn macht had te danken aan twee zaken: geld en geweld.' Daarbij is het niet relevant of ze dat gezegd heeft, het is een onschuldig zinnetje dat het grote verhaal van de geschiedenis van Congo verbindt aan het kleine verhaal van een directrice. Die manier van schrijven maakt dit boek tot een pageturner. Kenmerkend voor Van Reybrouck is dat deze persoonlijke verhalen een goed en grondig gedocumenteerde geschiedenis niet in de weg staan. In dat opzicht is Van Reybrouck vrij traditioneel: het boek is keurig chronologisch opgebouwd en de politieke geschiedenis krijgt relatief veel aandacht.

Volgens Gommans is Van Reybroucks aanpak interessant voor andere historici. Die toegevoegde waarde zit vooral in de intieme benadering van levende getuigen. Hij adviseert Van Reybrouck daar eens voor collega-historici over te schrijven.

Onderscheid tussen professionele- en publiekshistorici?

Laten we nog één keer de nominaties voor de Libris Geschiedenis Prijs in herinnering roepen, waarbij geen één boek het product was van door de NWO gesubsidieerd onderzoek. Is dat een logische ontwikkeling? James Kennedy, hoogleraar Nederlandse Geschiedenis in Amsterdam, geeft in het *Historisch Nieuwsblad* aan dat hij dat inderdaad vindt. Hij ziet een steeds grotere scheiding tussen de wetenschappelijke geschiedschrijving (geschiedschrijving van en voor wetenschappers) en de geschiedschrijving voor het grotere publiek. Hij wijst dat aan het internationaliseren van de wetenschap. Ne-

de literaire insteek door de verhalende manier waarop de geschiedenis van Congo door Van Reybrouck is opgeschreven. De methode van literaire non-fictie is in Nederland vooral groot geworden door de boeken van Geert Mak. Ook hij bestrijkt het snijvlak tussen geschiedschrijving, journalistiek en literatuur. Mak is van mening dat ieder boek vraagt om een compositie en daarmee om het maken van subjectieve keuzes. Hij ziet het vertellen van verhalen als de klassieke vorm van geschiedenis. Dat doet hij met een journalistieke antenne, zo geeft hij aan in een interview met *De Groene Amsterdammer*:³ 'Als ik het gevoel heb dat er iets nieuws in zit, duik ik er wel op – in die zin ben ik een journalist – maar een wetenschapper ben ik niet. Ik ben eigenlijk een vrij brave mainstream-historicus. Ik controleer altijd of de feiten kloppen met de laatste inzichten. Maar zoals een ander gespist is op de wetenschappelijke draai zoek ik het detail dat het net even anders maakt. Zit er een nieuw verhaal in? Word ik er vrolijk en opgewonden van?'

In de beschouwingen van Mak over de manier waarop hij zijn vak uitoefent, komen steeds twee elementen terug. Enerzijds voelt hij zich geheel vrij om de compositie van zijn werk geheel naar eigen inzicht vorm te geven. Het boeien van de lezer staat daarbij centraal en alle mogelijke ingrepen zijn daarvoor geoorloofd. Bepalend is wat hij wil weten, en daarmee wat zijn lezers willen weten. Met dat journalistieke uitgangspunt en met die literaire methoden onderscheidt hij zich van een historicus. Anderzijds benadrukt hij dat hij ver weg blijft van fictie. Hij beschrijft dat in het interview met *De Groene Amsterdammer* als 'mensen in de geschiedschrijving die zeggen dat het vooral een mooi verhaal moet zijn en dat je daartoe met feiten wel de hand mag lichten. Ik ben daar ontzettend op tegen.' In een interview in 2010 datzelfde blad neemt hij stelling tegen een vorm van literaire non-fictie waarin dialogen wor-

Meer nog dan bij Mak zijn voor Van Reybrouck ooggetuigen of andere betrokkenen cruciaal in de manier waarop hij zijn verhaal brengt

den verzonnen. Volgens Mak is het de journalist in hem die vindt dat alles wat hij beschrijft, op feiten moet zijn gecontroleerd.

Ook van Reybrouck kiest doelbewust voor een journalistieke insteek. Hij merkte daarover het volgende op: 'In het licht van onze eindigheid is wetenschap zoiets als pootje baden tijdens een overstroming, is journalistiek zandzakjes aandragen, en is poëzie zwemmen'.⁴ Naast een liefde voor poëzie blijkt te auteur van *Congo* een voorkeur te hebben voor journalistiek, aangezien dat een grotere impact heeft dan wetenschappelijk werk.

Literaire non-fictie is ook een stempel dat prima op Van Reybroucks *Congo* past. Meer nog dan bij Mak zijn voor Van Reybrouck ooggetuigen of andere betrokkenen cruciaal in de manier waarop hij zijn verhaal brengt. Daar zijn talloze voorbeelden van te geven. Zo vertelt hij de laatste jaren van het bewind van president Mobutu vanuit het perspectief van een directrice van een katholieke meisjesschool, Régine. De tanende heerschappij van Mobutu vervaagt hij moeiteloos met het

derlandse beroepshistorici richten zich op het buitenland, en ze worden daartoe aangemoedigd door universiteiten. Die ontwikkeling gaat volgens hem gepaard met een theoretische verdiepingsslag die de kwaliteit van het onderzoek goed heeft gedaan. De keerzijde is echter dat de verhalende geschiedenis, die in de eigen taal communiceert, daardoor in de verdrinking is gekomen. Hij ziet dat een oudere generatie historici, bijvoorbeeld Henk Wesseling (1937), erin slaagde beide te combineren, maar jongere geschiedwetenschappers vinden het lastig beide ballen in de lucht te houden.

Gommans ziet het onderscheid tussen het werk van Van Reybrouck en dat van hem en zijn collega's vooral in het feit dat Van Reybrouck schrijft met oog op een groot publiek en voor het maatschappelijk debat, en dat het niet zozeer een studie is aan de front van het vakgebied die de discussie zoekt met al dan niet internationale collega historici. Gommans daarover: 'Ik denk dat het heel lastig is beide doelen in één boek te verenigen. Daarmee is Van Reybrouck zeker niet minder wetenschappelijk maar heeft hij in dit specifieke geval een ander doel en ander publiek voor ogen dan in een bijdrage voor een wetenschappelijk tijdschrift of een wetenschappelijke uitgeverij. Idealiter zouden historici beide genres moeten beheersen, maar ook een zekere taakverdeling tussen wetenschappers is denkbaar omdat iedereen nu eenmaal verschillende talenten en voorkeuren heeft.'

Ruth Oldenzijl, Amerikaniste en hoogleraar aan de Technische Universiteit in Eindhoven, geeft in hetzelfde *Historisch Nieuwsblad* aan dat ze in de afgelopen jaren de eerdere striktere scheiding tussen publieks- en professionele historici steeds meer heeft zien verdwijnen. Zo zien we dat wetenschappers de verhalende geschiedschrijving omarmen, terwijl "populaire" publicisten steeds meer richting de wetenschap opschuiven door wetenschappelijke inzichten toe te passen op hun historische verhalen.

Met die kruisbestuiving is mijns inziens niet zoveel mis. Een belangrijke voorwaarde is wel dat schrijvers als Van Reybrouck wanneer ze een geschiedenis schrijven, ook voldoen aan methodologische standaarden. Een literaire insteek is prima, maar verzonden dialogen en fictieve getuigen horen daar dan niet bij. Transparantie over de gekozen methode is ook van groot belang.

Andersom geeft Van Reybrouck historici ook huiswerk mee. Maarten van Rossem hekelde in 1986 in *De Haagse Post* 'kleine discussietjes in vakbladen', een wereld 'van, voor en door professionals'. Hij daagde zijn vakgenoten uit om met een populaire geschiedenis van Nederland te komen die je aan je tante cadeau kon doen. Van Reybrouck heeft die handschoen opgenomen. Tante kan nu ook een geschiedenis over Congo lezen.

Noten

- ¹ Van Reybrouck, *Congo*, 18.
- ² P. Thompson, *The Voice of the Past: Oral History* (Oxford 2000, 3^e editie).
- ³ Een interview door Sander Plei, *De Groene Amsterdammer*, 13 september 2006.
- ⁴ Zie het interview op www.congoforum.be, *Over Afrika schrijven in dit tijdperk van lifestyle en wellness is een uitdaging*, 4 april 2007.

Migratie

door Betsy Biemond

Het thema migratie is populair en onderzoekers kunnen achter het internet hun hart ophalen. Dat lijkt me een gerechtvaardigde conclusie na een avondje surfen over het net. Zo heeft de – stevig door migrantenorganisaties gesubsidieerde – website van het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten in 2010 de prijs gewonnen voor de beste historische themawebsite. Vijfeeuwenmigratie.nl geeft dan ook toegang tot heel veel historisch materiaal. Er zijn allerlei links te vinden naar websites, databases, er staan pdf's en filmpjes op en, niet onbelangrijk, allerlei literatuurverwijzingen voor de serieuze onderzoeker. Het feit dat de informatie op deze site gestuurd wordt door een team van migratiewetenschappers maakt het allemaal nog mooier. Vijfeeuwenmigratie verwijst ook naar DANS, de site waarop databases verzameld worden

Jaren 1950 - Nederlandse migranten in Zeeland volgen een emigratiecursus. Bron: Nederlandse Christelijke Boerenbond

die door historici zijn aangelegd. Dat onderzoekers dat materiaal ter beschikking stellen is heel mooi. Erg eenvoudig in het gebruik is de site echter niet.

Daarnaast besteden verschillende archieven en musea speciale aandacht aan migratie. Zo had het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem in 2010 een expositie over de komst van migranten, en dit jaar over de effecten van migratie met de tentoonstelling 'Hollandse Nieuwe.' Op de website is alle informatie bij deze tentoonstelling én een aantal mooie filmpjes te vinden.

Een pionier op het gebied van migratieonderzoek is het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Het is daarom niet vreemd dat dit instituut veel te bieden heeft over dit onderwerp. Zo hebben ze veel archieven van migrantenorganisaties verzameld die goed te vinden zijn via hun site. Ook staan er mooie foto's (als onderdeel van het Historisch Beeldarchief Migranten) en cartoons (gewoon onderdeel van de beeldcollectie van het IISG) digitaal. Verder is er nog zoveel prachtig ander authentiek materiaal op deze site te vinden, dat het gevaar wel groot is dat je maar blijft doorklikken. Je kunt dan ook niet op zoveel sites een tentoonstelling bekijken over een beweging voor geboortebeperving aan het begin van de twintigste eeuw, om maar een zijstraat te noemen die ik bewandelde.

Voor wie meer wil dan alleen filmpjes en korte infoteksten, is – migratie rondom – de VOC een mooi onderwerp. Het Nationaal Archief biedt namelijk digitaal de personeelsadministratie van de VOC-opvarenden tussen 1633 en 1794 aan. Het

is wel raadzaam om een historische atlas te gebruiken als je echt wilt onderzoeken of een bepaalde plaats VOC-opvarenden heeft aangeleverd. Het huidige Goedereede levert bijvoorbeeld geen treffers op, maar het zeventiende-eeuwse Goeree wel. En zo zijn er voor Klaaswaal enkele treffers, maar voor Claaswael weer andere.

Er komt gelukkig nog meer aan op dit gebied, al moeten we nog even geduld hebben. Het Gemeentearchief Rotterdam is namelijk bezig met het digitaliseren van de archieven van de Holland-Amerika Lijn (HAL). Maar liefst 2,5 miljoen passagiers hebben van de diensten van deze maatschappij gebruik gemaakt. De passagierslijsten bevatten vaak veel interessante informatie: niet alleen de naam van de hoofdpassagier, maar ook de reissom die is betaald en het aantal mensen dat mee reisde. Verder werd genoteerd waar de reizigers waren opgestapt en waar ze van boord gingen. Sommige lijsten bevatten ook zogenoemde vervoers- en overvrachtsstaten, waarop de medewerkers van de HAL het bagagegewicht noteerden. Menig passagier nam huisraad mee op de boot, een enkeling verscheepte zelfs zijn auto naar de andere kant van de oceaan.

Intussen biedt het Gemeentearchief Rotterdam al wel – na enig zoeken – een prachtig dossier aan over migratie naar Rotterdam vanaf de Middeleeuwen. Ik leer over 'stille' migranten zoals de nu in Rotterdam wonende 16.000 Kaapverdiënen, die toch nog niet geheel geïntegreerd zijn, maar ook over de Duitse dienstbodes die aan het begin van de twintigste eeuw in groten getale naar Rotterdam trokken. Alles is voorzien van literatuurtips en van (links naar) prachtig beeldmateriaal, zoals enkele bij dit artikel overgenomen illustraties. Wat mij betreft wordt dit de historische website van het jaar 2011!

www.vijfeeuwenmigratie.nl

www.dans.knaw.nl

www.openluchtmuseum.nl/hollandsenieuwe

www.iisg.nl/migration

vocopvarenden.nationaalarchief.nl

www.gemeentearchief.rotterdam.nl/sporenvanmigratie

Molukse barak uit Lage Mierde - Openluchtmuseum Arnhem

Doopsgezinde hulp aan Westerbork

A.G. Hoekema, *'Bloembollen' voor Westerbork. Hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-) Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland*, Hilversum: Verloren, 2011, 219 blz., € 23,-, ISBN: 978 9087042196

'Bloembollen' was codetaal. Die naam dekte alle illegaal verkregen levensmiddelen die een Zaanse werkgroep van doopsgezinden gedurende de oorlogsjaren aan protestantse joden in Westerbork stuurde. De 'bloembollen' waren veelal afkomstig van enkele grote bedrijven in de Zaanstreek, zoals Honig en Verkade. Dit werk staat centraal in Alle Hoekema's studie, verschenen bij Verloren in 2011.

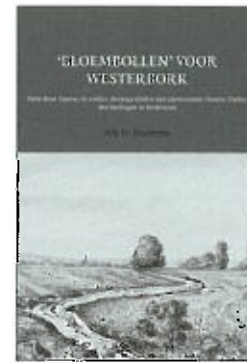
'Bloembollen' voor Westerbork is het zesde deel in de reeks Manuscripta Menonitica, een serie van de Doopsgezinde Bibliotheek (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) en het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam. Een eerdere publicatie in deze reeks is *Geen cel kent deze dromen*, een ingeleide en geannoteerde uitgave van het dagboek van dienstweigeraar en socialist Cor Inja (1903-1989). Dezelfde Inja speelde, nu twintig jaar later, een voortrekkersrol in de activiteiten van de Zaanse werkgroep. In 'Bloembollen' voor Westerbork vormen de notulen van de Werkgroep Zaanstreek binnen de Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten (WDG) de aanleiding van de publicatie.

De aanhoudende vluchtelingenstroom uit Duitsland en Oostenrijk na 1933 stuitte in toenemende mate op beperkingen van de Nederlandse overheid. In reactie ontstonden er naast een algemeen comité vanuit de joodse gemeenschap ook protestantse en katholieke tegenhangers, die zich bezighielden met de hulp aan joodse vluchtelingen van hun eigen geloofsovertuiging. Eind jaren dertig raakten ook de doopsgezinden bij het werk voor de joodse vluchtelingen betrokken. In de zogenaamde broederschapshuizen in Elspeet, Fredeshiem, Schoorl en Bithoven vonden vanaf 1939 de eerste groepen joods-christelijke vluchtelingen onderdak.

Het leven van de vluchtelingen werd getekend door onzekerheid, over hun eigen verblijfplaats en vaak ook over geliefden die in Duitsland en Oostenrijk waren achtergebleven. Onder de geestelijke verzorgers die door de doopsgezinde gemeenschap aan de vluchtelingen werden toegewezen, speelde Bruno Benfey (1891-1962), zelf een uit Duitsland gevluchte protestantse jood, jarenlang een centrale rol.

Hoekema wijdt een apart hoofdstuk aan vluchtelingenkinderen die zonder hun ouders in Nederland verbleven. Tot enkele maanden na de Duitse bezetting vonden zij onderdak in verschillende doopsgezinde conferentiecentra. Daarna viel de groep uiteen: sommige kinderen werden in een gastgezin of bij familie in Nederland opgenomen, enkelen keerden terug naar hun ouders. Bijna alle kinderen uit de eerste groep hebben de oorlog overleefd. De meeste volwassenen en gezinnen die in mei 1940 nog in vluchtelingenkampen verbleven, kwamen halverwege 1940 na allerlei omzwervingen in het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork terecht. Daar woonden protestantse en katholieke vluchtelingen in aparte barakken. De voelbare spanning tussen hen en de andere joden bleef het gedwongen samenleven in Westerbork tekenen.

In de laatste tachtig bladzijden van 'Bloembollen' voor Westerbork komt Hoekema bij zijn eigenlijke onderwerp: de Zaanse werkgroep en de activiteiten voor Westerbork (vanaf voorjaar 1940). Van alle activiteiten rondom de levensmiddelenpakketten en ander hulpverleningswerk doen de integraal opgenomen notulen van de werkgroep Zaanstreek verslag. Ze geven een boeiend beeld van de grote en kleine noden van de in Westerbork geïnterneerde joden en de creativiteit en het doorzettingsvermogen van de werkgroepleden, van wie sommigen ook plaats boden aan joodse onderduikers. Op de achtergrond zijn de snelle ontwikkelingen in kamp Westerbork – de overname door de Duitsers, de eerste deportaties naar het oosten in juli 1942 en de verslechterende (voedsel)toestand – goed waar-

néembaar. De gedoopte en gemengd gehuwde joden vielen aan steeds nieuwe onzekerheden ten prooi. In juni 1942, kort voor de eerste deportaties, werden ongeveer zeventig joden uit deze categorie vrijgelaten uit Westerbork. Sommigen van hen werden echter later bij razzia's weer opgepakt en op transport gezet naar Auschwitz of Theresienstadt.

Hoekema heeft in 'Bloembollen' voor Westerbork een interessant stuk doopsgezinde geschiedenis voor het voetlicht gebracht. Voor het begrip van de theologische en organisatorische achtergronden geeft hij in een soort intermezozo hoofdstuk een karakterisering van doopsgezinden in de jaren dertig. Interessant daarin zijn de discussies over het principe van geweldloosheid en de a-politieke traditie in het licht van het opkomende nationaalsocialisme. De doopsgezinde hulpverleners getuigen van een ruime blik; kort na de oorlog was de WDG van mening dat ook voormalige NSB'ers en hun gezinnen op doopsgezinde hulp moesten kunnen rekenen. Dat de WDG tijdens de oorlog uitsluitend voor de protestantse vluchtelingen – 'niet-arische christenen' genoemd – zorg droeg, mag in dat opzicht verbazen. Voor de hulpverleners in die tijd was dat echter niet verwonderlijk: juist de specifieke – katholieke of protestantse – groepen vluchtelingen hadden hun eigen 'achterland' nodig.

Het gedetailleerde verhaal dat Hoekema uit zijn bronnen laat oprijzen, is qua leesbaarheid niet altijd even sterk. Organisatorische verwickelingen, zoals rond de mislukkende samenwerking tussen doopsgezinden en quakers, krijgen soms teveel aandacht. Dat de persoonlijke geschiedenissen waarmee de inleiding begint verderop in het boek nog slechts een kleine rol toebedeeld krijgen, is mijns inziens een gemiste kans. Vooral omdat het materiaal volgens de notulen van de Zaanse Werk-

groep en het daarbij behorende noten-apparaat ruimschoots voorhanden is. De notulen, die het achtste en laatste hoofdstuk vormen, zitten vol boeiende informatie over de vluchtelingen, kamp Westerbork en de werkgroepleden. Het is bijvoorbeeld intrigerend om te lezen hoe de vrouw van Inja, Ellen Inja-Weijl, als gedoopte jodin steeds minder be-

wegingsruimte kreeg en haar werk voor de vluchtelingen toch dapper voortzette. Zonder de ster te dragen – een gevaarlijke verzetsdaad op zich – was zij voortdurend actief. Pas in januari 1943 ontbrak zij op de vergadering, omdat ze het te risicovol achtte om te reizen. Een samensmelting van de historische lij-

nen met verhalen als deze had het boek levendiger en leesbaarder gemaakt. Dat neemt niet weg dat 'Bloembollen' voor Westerbork vanwege de uitgebreide informatie over doopsgezinden en Duits-joodse vluchtelingen een mooie leeservaring is.

Liesbeth Schimmel

De erfenis van een rode dominee

L. de Hoop en A. Bornebroek, *De rode dominee*. A.S. Talma, Amsterdam: Boom, 2010, 352 blz., €20,-, ISBN: 9789461051103.

Op 14 januari 2011 organiseerde de Vereniging van Christen-Historici een congres over 'Het einde van de confessionelen?'. Eén van de sprekers op dit congres was de christelijke GroenLinkser Theo Brand, hoofdredacteur van het magazine *De Linker Wang*. Naar aanleiding van het congres schreef hij een artikel met de prikkelende titel 'Confessionele politiek begint als emancipatie en eindigt conservatief'. Voormannen als Herman Schaepman en Abraham Kuyper zorgden er eind negentiende eeuw voor dat de katholieken en orthodoxe protestanten een beter bestaan kregen, maar aan het begin van de eenentwintigste eeuw kenmerken de confessionele partijen zich volgens Brand vooral door behoudzucht.

Of Brand met zijn laatste opmerking gelijk heeft, laat ik nu maar even in het midden, maar zijn observatie dat confessionele politiek aanvankelijk emancipatorische trekken vertoonde, klopt. Het was echter niet Kuyper maar de hervormde predikant en Antirevolutionaire politicus A.S. Talma (1864-1916) die zorgde voor de materiële emancipatie van de protestantse 'kleine huyden'. In de biografie *De rode dominee*, geschreven door de historici Lammert de Hoop en Arno Bornebroek, wordt ingegaan op de betekenis van Talma voor het Nederlandse sociale stelsel en het christelijk-sociale denken.

Talma was een sociaal bewogen predikant die de strijd aanbond met armoede. Hij was zeer actief bij de conservatief-christelijke vakbeweging Pa-

trimonium en wilde deze omvormen tot een moderne vakbond. Dit lukte niet, maar in 1909 werd mede dankzij de inzet van Talma het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) opgericht.

De rode dominee was zeer populair onder de christelijke arbeiders. Het lukte Talma in 1901 bovendien om SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra te verslaan in diens thuisdistrict Tietjerkstradeel. Als Kamerlid zette Talma zich in voor het verbeteren van de omstandigheden van arbeiders. Omdat het kabinet-Kuyper (1901-1905) leunde op de gedoogsteun van de conservatief-christelijke Christelijk-Historische Unie van A.F. de Savornin Lohman, bereikte dit kabinet op het gebied van sociale wetgeving niet veel. Talma had enkele jaren later meer succes, toen hij minister werd in het kabinet-Heemskerk.

Het optreden van Talma zorgde voor polarisatie. Zijn wetten zorgden voor een verdeling van de Tweede Kamer in een sociaal-progressief en sociaal-conservatief kamp, een scheiding die dwars door de regeringspartijen en oppositiepartijen heen liep. Pijnlijk was vooral dat Talma's eigen partijgenoten, Kuyper voorop, zich tegen diens wetsvoorstellen verzetten. Het feit dat ook Kuyper zich onder het koor der critici bevond, had tot gevolg dat Talma in een politiek isolement terecht kwam. In 1913 stapte Talma uit de politiek en werd weer predikant. Deze keus had ook te maken met zijn steeds slechter wordende gezondheid. Amper drie jaar na zijn afscheid van Den Haag overleed hij op 52-jarige leeftijd.

Wat was Talma's erfenis? De rode dominee zorgde onder meer voor een pensioenregeling die een voorloper was van de tegenwoordige AOW, en voor een verplichte sociale verzekering voor werkge-

vers en nemers, een fundament voor ons huidige sociale stelsel. Ook was Talma voorstander van overleg tussen werkgevers en nemers, en maakte hij hiermee de weg vrij voor het naoorlogse poldermodel.

In het gereformeerde geheugen speelde de hervormde predikant ook een rol. Er waren maar weinig sociaal-progressieve confessionelen, dus Talma werd een icoon voor het CNV, voor linkse ARP'ers en voor de Christelijk-Democratische Unie (CDU) die zich afgesplitst van de ARP en in 1946 zou opgaan in de PvdA. Ook André Rouvoet van de ChristenUnie claimde in de traditie van Talma te staan, maar Talma-biografen Lammert de Hoop en Arno Bornebroek tonen aan dat dit beroep onterecht is. De vakverenigingen die sterk aan de ChristenUnie verbonden zijn – de Reformatorische Maatschappelijke Unie en het Gereformeerd Maatschappelijk Verband – zijn principieel tegen het bestaan van een vakbond en vinden dat werkgevers en werknemers samen in één organisatie verenigd moeten zijn.

De rode dominee is een belangwekkende biografie. Talma was in zijn tijd een belangrijke politicus, maar in tegenstelling tot zijn tijdgenoten – Kuyper, Troelstra en De Savornin Lohman – zijn er over hem maar weinig wetenschappelijke publicaties verschenen. De Hoop en Bornebroek wijzen in hun boek terecht op de grote betekenis van Talma. Aan de biografie kleeft echter wel één nadeel: het is duidelijk te merken dat hij geschreven is door twee auteurs. Het boek leest niet als één verhaal, maar als een verzameling van artikelen. Biografieën, geschreven door één persoon, lezen in de regel prettiger.

Ewout Klei

Signalementen

In deze rubriek worden signalementen geplaatst van boeken die van belang kunnen zijn voor de lezers van *Transparant*.

- Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010*, Amsterdam: Boom, 2010, 263 blz., €29,50, ISBN 9789085069386

De jonge geschiedenis van de ChristenUnie (CU) heeft tot op heden weinig wetenschappelijke aandacht gekregen. Daarin brengt deze handzame bundel van Hippe en Voerman verandering. In het openingsartikel schetst historicus dr. Ewout Klei kort maar krachtig de geschiedenis van het GPV, een van de voorlopers van de CU, van 1948-2003. Hij concludeert: 'De ChristenUnie is anders. De nieuwe partij heeft niet alleen meer macht en invloed, maar is ook groter en anoniemer (...). De tijdgeest heeft het GPV uiteindelijk toch te pakken gekregen.' VU-promovendus Remco van Mulligen maakt vervolgens inzichtelijk dat de RPF, de andere loot aan de CU-stam, twee gezichten had. Deze partij was niet alleen 'een antirevolutionary warning', maar ook 'de EO in de Kamer'. In de overige bijdragen komen onder meer aan de orde: de samenwerking tussen de kleinere christelijke partijen (SGP, GPV en RPF), het moeilijke aanloopproces naar de ChristenUnie en continuïteitsvragen rond politieke standpunten van de GPV- en RPF-flank. In de slotbeschouwing constateren de samenstellers dat de RPF-cultuur de meeste invloed in de CU heeft gekregen. Toch zijn de tegenstellingen tussen beide flanken sinds 2009 nagenoeg verdwenen. De kenners verwachten dat de CU een eigen koers zal gaan varen, tussen CDA en SGP door, maar dat zal de toekomst moeten uitwijzen.

Enne Koops

dat er zoveel persoons- en geografische namen de revue passerend dat de lezer de draad wel moet kwijtraken. De auteur heeft zich mijns inziens ook in een te formalistisch keurslijf gedwongen: elke paragraaf heeft als titel een persoonsnaam, gevolgd door een dubbele punt en een korte kreet. Dat gaat al snel vervelen. Storend is dat de geografische kaarten achter in het boek zijn gestopt, waardoor er telkens gebladerd moet worden. De auteur laat 'de hoofdttekst van het boek eindigen bij de Zesdaagse Oorlog in 1967, omdat deze oorlog in wezen de huidige situatie voortbracht en een duidelijk einde mogelijk maakt'. Daarna volgt echter een epiloog, waarin de periode van 1967 tot heden alsnog wordt behandeld. Montefiore zal in het buitenland wel een 'alom bejubeld historicus' zijn, zoals de flap vermeldt, maar deze Nederlandse vertaling is in elk geval geen aanrader.

Enne Koops

- P. Lucardie en G. Voerman, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*, Amsterdam: Boom, 2010, 280 blz., €24,50, ISBN 97894 61053602.

GroenLinks bestond in 2010 twintig jaar. Het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) greep deze gebeurtenis aan om een bundel uit te brengen, waarin de partij van verschillende kanten wordt belicht. De voorlopers van GroenLinks waren de Communistische Partij Nederland (CPN), de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radicalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP). Omdat CPN en EVP in 1986 uit de Kamer verdwenen en de PSP twee van haar drie zetels verloor, besloten de vier partijen in 1989 om samen onder de naam Groen Links (met spatie) de Tweede Kamerverkiezingen in te gaan. In 1990 werd de partij formeel opgericht en een jaar later was de fusie compleet, toen de vier oude partijen werden opgeheven. De identiteit van de nieuwe partij was groen en links. De groene component werd belichaamd door de PPR, de linkse component door CPN en PSP. In de loop der tijd kroop de partij steeds meer richting het centrum, met als gevolg dat het 'groene' het 'linkse' een beetje ging overvleugelen.

De beweging van GroenLinks richting het centrum ging gepaard met een beweging van de straat naar staat: de partij ging het parlement steeds belangrijker vinden en nam afstand van haar actieverleden. In 2008 stapte Wijnand Duyvendak op als Kamerlid, omdat hij in de jaren tachtig betrokken was geweest bij een inbraak bij het ministerie van Economische Zaken. In de Tweede Kamer was GroenLinks aanvankelijk een linkse getuigenispartij, maar dankzij de fractievoorzitters Paul Rosenmöller (1994-2002) en Femke Halsema (2002-2010) werd de partij *Regeringsfähig*. In de zomer van 2010 miste echter de formatie van Paars Plus en belandde GroenLinks niet in de regering.

- Simon Sebag Montefiore, *Jeruzalem. De biografie*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2010, 732 blz., €39,95, ISBN 9789046807804

Jeruzalem. De biografie, van historicus Simon Sebag Montefiore, beschrijft in ruim zevenhonderd pagina's de bloedige geschiedenis van Jeruzalem. Het boek geeft een verhalende synthese van de bestaande literatuur over de 'Heilige Stad', maar biedt geen nieuwe inzichten. Het betoeg van Montefiore is moeilijk te volgen, om-

Van de straat naar de staat? is een boeiende bundel. Nadeel is wel, dat een boek over contemporaine geschiedenis snel wordt achterhaald door de actualiteit. Vlak nadat de bundel uitkwam, volgde Jolande Sap Halsema op als partijleider. Een afgerond beeld van GroenLinks biedt het boek niet, hooguit een inkijkje dat qua diepgang net wat verder gaat dan een achtergrondartikel in een kwaliteitskrant.

Ewout Klei

• Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011, 303 pag., €19,95, ISBN 9789035136434

De titel van dit boek geeft het al aan: in dit boek wordt niet slechts een overzicht, maar ook een oordeel gegeven over wat

immigratie opgeleverd heeft. De auteurs beoordelen per periode of immigratie winst of verlies betekent, op cultureel, economisch en sociaal gebied en zowel voor immigranten als autochtone Nederlanders.

Het boek opent met een mooie analyse van het verband tussen de populariteit van het begrip massa-immigratie en de actuele immigratiecijfers. Over massa-immigratie blijkt vooral gesproken te worden in periodes waarin immigratiecijfers laag zijn, zodat de auteurs terecht opmerken dat er een andere verklaring voor het gebruik van dit begrip moet zijn. Een ander belangrijk inzicht is dat immigratie de afgelopen zestig jaar minstens zo actief is gepropageerd door 'de rechtse kerk' als door linkse partijen. Zo was de PvdA bijvoorbeeld in de jaren zeventig tegen de bouw van een moskee, terwijl de VVD in het Liberaal Manifest van 1981 noteerde dat voor culturele minderheden 'het recht op behoud van een eigen culturele identiteit [dient] te worden veiliggesteld'.

Vanaf de eerste bladzijde wordt duidelijk wat het eigenlijke doel van het boek is: het ongelijk bewijzen van immigratiepessimisten (integratie is mislukt, immigratie moet zoveel mogelijk worden beperkt) als Scheffer, Verweij-Jonker en Wilders door middel van feiten. De kritiek van de auteurs op deze immigratiepessimisten is namelijk vooral dat zij feiten willekeurig gebruiken. Over Scheffers *land van aankomst* oordelen zij bijvoorbeeld dat het geen nuchtere analyse is, maar een duidelijk normatieve boodschap bevat. Het zou ook een goede analyse zijn van *Winnaars en verliezers*. Zo merken de auteurs wel op dat het jarenlang *notdone* was onder politieke partijen en journalisten om immigratie als een probleem te zien, maar nemen ze dit gegeven niet mee in hun analyse van de standpunten van immigratiepessimisten. Ook zij leggen geen verantwoording af van de keuze van hun voorbeelden, zodat ook hier willekeur blijkt. Daarnaast kun je je af-

vragen in hoeverre de werkwijze van de auteurs deugt: hoe beoordeel je op wetenschappelijke gronden dat een migrantengroep die bijdraagt aan culturele diversiteit haar economische lasten op de balans kan wegstrepen en vice versa? Wat mij betreft is het duidelijk: dit boek is geen winst.

Betsy Biemond

Noten

¹ www.streekarchiefgo.nl/canon/beschrijving_van_een_woningonderzoek
Bezocht op 16 juni 2011.

• Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 440 pag., €29,95, ISBN 9789035135970

Volgens Van der Woud is er tot dusver te weinig aandacht geweest voor de slechte leefomstandigheden waarin Nederlandse arbeiders in de negentiende en ook twintigste eeuw leefden. Daarom brengt hij in kaart wanneer en hoe de achterbuurten in de grotere steden groeien, hoe de mensen die daar wonen werken, eten, samenleven en hoe het met de hygiëne is gesteld. Wie van der Wouds eerdere publicaties kent, begrijpt dat hij met deze onderwerpen genoeg kans heeft gezien om een smeug boek te schrijven. Al lezend begrijp je niet dat het beeld van de burgerlijke negentiende eeuw, waarbij de Hollandse kraakzindelijkheid spreekwoordelijk was, het zo lang heeft kunnen uithouden.

In het voorwoord wordt een relatie gesuggereerd tussen industrialisatie, urbanisatie en verpaupering, al wordt dit verder niet echt uitgewerkt. De situatie op het platteland was zeker niet beter dan in de stad. In 1900 constateert de burgemeester van het kleine dorpje Middelharnis bijvoorbeeld dat er van 175 huurwoningen slechts twee woonkamers voldoen aan de eisen van de bouwverordening.¹

De auteur gebruikt allerlei soorten bronnen – rapporten van onderzoekscommissies, romans van tijdgenoten, tijdschriften – van begin negentiende eeuw tot aan de tweede wereldoorlog, van Groningen tot Middelburg en weet hier steeds de meest aansprekende citaten uit te halen. Het boek geeft vooral een beschrijving van de situatie 'ergens in Nederland tijdens de negentiende eeuw', waardoor het niet duidelijk wordt of er veel verschil was tussen regio's en welke ontwikkelingen er in de loop van de tijd hebben plaatsgevonden.

Van der Woud is er in geslaagd om met dit goed leesbare boek onze aandacht te vestigen op een onderbelicht thema waarnaar nog veel onderzoek gedaan kan worden.

Betsy Biemond

Gerard Raven

De tentoonstellingen zijn gesorteerd op einddatum.

t/m 30 oktober

Museumpark Orientalis is de weekeinden weer geopend! Een gedeelte is al gerenoveerd en gerestaureerd. Voorlopig alleen de weekeinden: za-zo 10-17, tijdelijk vrije entree. Profetenlaan 2, 6564 BL Heilig Landstichting, 024-382 3110, www.museumparkorientalis.nl. Zie ook *Aangelicht*.

t/m 6 november

Maria, idool van alle tijden. Zie *Aangelicht* in het vorige nummer. Museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort, (033) 247 1100, www.idoolvanalletijden.nl, di-vr 11-17, za-zo 12-17.

t/m 7 november

Petrus en ik. Kunst en wetenschap geïnspireerd door de volgeling en poortwachter, visser en rots, vriend, verloochenaar en heilige, de mens. Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam, (020) 624 24 36/83 55, www.bijbelmuseum.nl, ma-za 10-17, zo-chr. feestd. 13-17.

t/m 13 november

Onbewaakte momenten. Foto's van *Marianne Breslauer*. Zij beeldde het type van de 'nieuwe vrouw' af in het Berlijn en Parijs van de jaren dertig. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 531 03 10, www.jhm.nl, dagelijks 11-17.

13 november-5 december

Huis van Sinterklaas. De goedheiligman logeert ditmaal in Museum Catharijneconvent, <http://www.catharijneconvent.nl/index.cfm/site/Home/pageid/85F96E19-3048-560D-A43C434F1075F2F2/index.cfm> Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, (030) 231 72 96, rondleidingen 231 38 25 (930-1230), www.catharijneconvent.nl, di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.

t/m 31 december

De middeleeuwen van Helmantel. Schilderijen van de christelijke kunstenaar.

Klooster Ter Apel, Boslaan 3-5, Ter Apel (Gr), 0599 581 370, www.kloosterterapel.nl, di-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

t/m 26 februari

Pelgrims. Onderweg naar Santiago de Compostela. Zie *Aangelicht* in het vorige nummer. Museum Catharijneconvent, als boven.

<http://www.catharijneconvent.nl/index.cfm/site/Home/pageid/85F96E19-3048-560D-A43C434F1075F2F2/index.cfm>

<http://www.catharijneconvent.nl/index.cfm/site/Home/pageid/85F96E19-3048-560D-A43C434F1075F2F2/index.cfm>

4 maart

Saul Leiter. New York Reflections. Straatfotografie, modiefotografie en abstracte schilderijen van Leiter (1923). Joods Historisch Museum, als boven.

24 november-11 maart

Mijn naam is Cohen. Fotoportretten en fragmenten uit interviews met twintig 'Cohennen' over ervaringen, emoties en meningen rond hun achternaam. Samengesteld door Daniel Cohen en Mischka Cohen. Joods Historisch Museum, als boven.

<http://www.catharijneconvent.nl/index.cfm/site/Home/pageid/85F96E19-3048-560D-A43C434F1075F2F2/index.cfm>

najaar 2012

Rijksmuseum in de abdij. Middeleeuwse beelden zijn tijdelijk weer thuis. Museum voor Religieuze Kunst, Vorstenburg 1, Uden (NB), (0413) 26 34 31, www.museumvoorreligieuzekunst.nl, di-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17.

Semi-permanent

Audiotour door de restauratie, die zeker nog tot in 2012 duurt. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, Oudezijds Voorburgwal 40, Amsterdam, (020) 624 66 04, www.opsolder.nl, ma-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

Aangelicht

Museumpark Orientalis werft fondsen via de sociale media, zodat voorjaar 2012 het hele park weer voor het publiek open kan gaan. Bezoekers van de donatiesite kunnen een project kiezen waarvoor zij zelf een bijdrage willen storten. Bijdragen zijn mogelijk vanaf €5. Donateurs kunnen zo een steentje bijdragen aan projecten als de renovatie van de Romeinse Herberg of de bouw van een nieuw Boeddhistisch Paviljoen. Er zijn ook kleinere projecten, zoals de renovatie van de Palestijnse boerderij met de dierenverblijven van Orientalis en het Romeins Aquaduct. Ook is het mogelijk via de website een eigen actie te starten om met vrienden, clubgenoten of collega's één van de projecten van Orientalis te steunen.

www.OrientalisFoundation.nl
Twitter: @MpOrientalis
LinkedIn: Museumpark Orientalis
Hyves: MpOrientalis
Facebook: Museumpark Orientalis

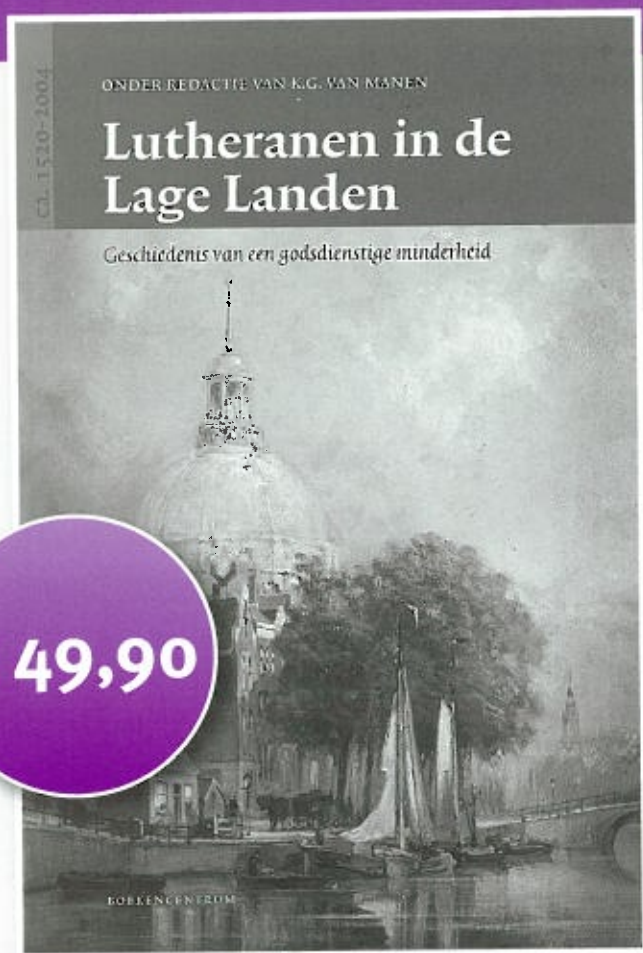

Museumpark Orientalis

De huiskerk van Ons' Lieve Heer op Solder

Hét standaardwerk over de lutheranen in de lage landen

€ 49,90

Lutheranen in de Lage Landen

Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca 1520-2004)

Overzicht van ruim vier eeuwen lutheranen en lutheranisme in de Nederlanden, vanuit de steeds veranderende politieke en maatschappelijke context

- ◆ Standaardwerk over de lutheranen
- ◆ Toegankelijk geschreven
- ◆ Rijk geïllustreerd

ISBN 978 90 239 2618 4, 812 pagina's

www.boekencentrum.nl

Boekencentrum

Bestelbon

Hierbij bestel ik ex van het boek
Lutheranen in de Lage Landen en ontvang dit boek
zonder verzendkosten (geldt uitsluitend bij bestelling via deze bon)

Naam:

Handtekening:

Adres:

E-mail:

PC/Woonplaats:

Portovrij opsturen naar: Uitgeverij Boekencentrum, afd. verkoop, Antwoordnummer 1029, 2700 VB Zoetermeer.